

תוכן העניינים

7	מבוא
	היסטוריה אוגוסטה: הביוגרפיות 7
	הפרינקפס 13
69	לוקיוס אייליוס
	המאורעות העיקריים בחייו לפי סדר השנים 69
	חיי לוקיוס אייליוס 71
79	אנטונינוס פיוס
	המאורעות העיקריים בחייו לפי סדר השנים 79
	חיי אנטונינוס פיוס 83
103	מרקוס אורליוס
	המאורעות העיקריים בחייו לפי סדר השנים 103
	חיי מרקוס אורליוס 108
148	לוקיוס ורוס
	המאורעות העיקריים בחייו לפי סדר השנים 148
	חיי לוקיוס ורוס 152
164	אווידיוס קסיוס
	המאורעות העיקריים בחייו לפי סדר השנים 164
	חיי אווידיוס קסיוס 167
184	קומודוס אנטונינוס
	המאורעות העיקריים בחייו לפי סדר השנים 184
	חיי קומודוס אנטונינוס 190
214	פובליוס הלוויוס פּרטינקס
	המאורעות העיקריים בחייו לפי סדר השנים 214
	חיי פובליוס הלוויוס פּרטינקס 218

235

דידיוס יוליאנוס

235 המאורעות העיקריים בחייו לפי סדר השנים

238 חיי דידיוס יוליאנוס

249

נספח

251

ביבליוגרפיה

266

מפתח השמות

היסטוריה אוגוסטה: הביוגרפיות

מאז העשורים האחרונים של המאה העשרים הולכת ומתייצבת הדעה כי מחזור או קובץ הביוגרפיות הידוע בימינו בראשי התיבות *SHA* או *HA*¹ (*Scriptores Historiae Augustae* = המחברים של תולדות האוגוסטים [הקיסרים]), ולהלן היסטוריה אוגוסטה), כפי שהגיע לידינו, נכתב או לפחות נערך בידי מחבר אחד אי שם בסוף המאה הרביעית ותחילת החמישית.² בחירתו של המחבר-העורך להסתתר מאחורי שישה שמות בדויים מוסברת באופנים שונים.³ אולם דומה כי קרובה ביותר לאמת היא הגרסה לפיה העדיף המחבר-העורך, משום תוכן חיבורו ומגמותיו, לא להיחשף כדי להימנע מעימות שלא בין שווים עם שלטונות רומא של ימיו הלוא היא רומא הנוצרית המנצחת והמיליטנטית.

המחבר לא זוהה בשמו, אבל הכתוב מסגיר קווים אחדים של דמותו. קרוב לוודאי שנמנה עם העילית של רומא הבירה, וייתכן שהיה משרידי האריסטוקרטיה הישנה, אשר דת המדינה זה מקרוב, הנצרות, לא דיברה אל לבו. גם הקיסרים מן

1 שם זה העניק לקובץ הביוגרפיות האלה המהדיר של ההוצאה הראשונה הביקורתית יותר איסאק קסאבון (Isaac Casaubonus) בשנת 1603 בפריז. נמצא שם על כתב יד אחד של הקובץ: 'חיי הפרינקיפים והטיראנים השונים מחיי הדריאנוס המואלל (אמנם נהוג לתרגם את התיבה *divus* 'אלוהי', אך מן הראוי לזכור כי עניינה הוא המואלל, כלומר מי שהועלה לדרגת אל, אבל איננו אלוהות מעיקרו; הגבולות ה'מטושטשים' בין אלוהי ומואלל בחשיבה האלילית, בזיקה לקיסר בראש ובראשונה, שימשו רקע מבטיח לקבלת האלהת-אלוהותו של ישו [הנוצרי] באימפריה הרומית, אמנם לא בלי הוויכוח הפנימי ותוצאותיו שבהם התנסתה הכנסייה) עד נומריאנוס, שחיברו כותבים שונים' (*Vitae Diversorum Principum et Tyrannorum a Divo Hadriano usque ad Numerianum Diversis Compositi*). ואולם שם זה נראה כתוספת מאוחרת. ההוצאה הראשונה בדפוס (*editio princeps*) של הביוגרפיות הללו על פי כתב היד 'פֶּלְטִינוּס 899' נפלה בחלקו של בונוס אַקורסיוס בשנת 1475 במילנו, כלומר כבר בדור הראשון של הדפוס.

2 כבר בשנת 1889 פרסם הרמן דסאו מאמר מקיף בעניין המחבר האחד של ה'היסטוריה אוגוסטה' (Dessau, *Scriptores*). בשיטות משוכללות יותר, פילולוגיות-היסטוריות ופילולוגיות-סטטיסטיות, חזרו אל אותה מסקנה מאז סוף שנות השישים של המאה העשרים ובתוקף ניכר חוקרים רבים. ראו לדוגמה Syeme, *Emperors and Biography*; Mariott, *The Authorship*

3 אונורה, Honoré, *SHA*, גורס כי ששת השמות הבדויים שאימץ לו המחבר — Aelius Spartianus, Julius Capitolinus, Vulcacius Gallicanus, Aelius Lampridius, Trebelius Pollio, Flavius Vopiscus — מבטאים משהו מן המאפיין את גיבור הביוגרפיה ששמו של המחבר הבדוי מתנוסס על סיפור חייו במקום שם המחבר האמתי.

הסוג החדש, הנוצרים, לא נראו לו כמי שפועלים ברוח האבות הגדולים של רומא ועל פי מסורותיה. בחיבורו הוא ביקש אפוא לעורר לפעולה את בני מעמדו, שהם בראש ובראשונה היו קהל היעד של כתיבתו. כמוהו היו ודאי גם אחרים שסברו כי מן הראוי לחזור ולהעמיד במקום מרכזי יותר בעשייה המדינית את האצולה הישנה של רומא על ערכיה, נימוסיה, כבודה וניסיונה.

חיבור זה לא שרד בשלמותו. חסרות בקובץ כמה ביוגרפיות מן ה'אמצע' ונראה שחסרות גם שתי הביוגרפיות מן ה'התחלה', אלה של נרווה (קיסר מספטמבר 96–ינואר [?] 98) ושל טריינוס (מינואר 98–אוגוסט 117). הקובץ מסתיים בקורותיו של נופריאנוס (יולי [?] 283–נובמבר 284) ובסך הכול הקיף כ־30 ביוגרפיות וגושי ביוגרפיות. ברוב הביוגרפיות מצוין שהן מוקדשות לקיסר דיוקלטיינוס (נובמבר 284–מאי 305), מי שקדם בשלטונו באימפריה לקונסטנטינוס (יולי 306–מאי 337) מֵאמץ הנצרות. לכן נראה כי הביוגרפיה של הדריאנוס לא הייתה הראשונה בקובץ, כפי שמצב הקובץ כיום. מבחינה היסטורית ואף במסורת הספרות הרומית לא נתפס הדריאנוס כהתחלה כלשהי. הוא נמנה שלישי בשורת הקיסרים 'הנאורים'. מבחינה ספרותית, כמקובל ברומא, המשיך ודאי המחבר-העורך של ההיסטוריה אוגוסטה מחזור ביוגרפיות מרכזי, לטעמו, דוגמת זה של סוטוניוס, אשר הסתיים בחיי דומיטיאנוס בן אספטיאנוס הקיסר (בשנים 81–96) האחרון לבית הפלוויים.

כתב היד הטוב והקדום הוא מן המאה התשיעית ושמו בספריית הוותיקן Codex Palatinus (לפי שקוטלג לראשונה באורח ממוסד בהיידלברג, בירת החבל פלטינוס, Pfalz, בגרמניה) מס' 889, ובקיצור P 889. שמות הביוגרפיות כולן כפי שנשתמרו בקובץ מופיעות בנספח.

המסורת הרומית בכתיבת ביוגרפיה הייתה שונה במידה ניכרת מן הכתיבה ההיסטורית. על פי טבעה ביקשה הביוגרפיה להתחקות יותר אחר אופי גיבורה, יחסיו עם סביבתו, אישיותו ושאר עניינים שבהם ניצבת דמות גיבורה במרכז ההתבוננות והדיון. המחבר-העורך של ההיסטוריה אוגוסטה נהג על פי המתכונת הרווחת, דוגמת זו שאכן מוצאים אצל סוטוניוס,⁴ ודאי מתוך הנחה שגם בפרטים מפרטים שונים יש לקורא עניין. אין זאת אלא שהכותבים כמו הקוראים הגיעו למסקנה שיש אפילו זיקה של משמעות בין מראהו החיצוני של הגיבור לבין הליכותיו, דימויו העצמי והתנהגותו הכללית אפילו אם הוא קיסר.

4 מתכונת הביוגרפיה המוסכמת, מבחינת מרכיביה, בספרות הרומית הקיסרית הייתה חיבורו של סוטוניוס (Caius Suetonius Tranquillus), חיי שנים-עשר הקיסרים (תרגם א' שור, תל-אביב תשט"ו). סוטוניוס (69–140) היה איש מעמד הפרשים שלמד משפטים ונמנה זמן מה עם צוות המזכירים הבכירים בפמליית הקיסר הדריאנוס. הביוגרפיות שכתב פתחו בדרך כלל במוצא האיש ויחסו, סיפרו על מעלליו כשליט ועל תכונותיו ואורחות חייו כפרט, גם תיארו את דיוקנו ואת מראהו החיצוני (מעין תמונה צבעונית במילים) וחתמו בנסיבות מותו וקבורתו. פעמים סעיף אחד מתארך על חשבון משנהו, וסעיף אחר מצומק כלשהו משום מה, אך לרוב נשמר רצף ה'פרקים' כסדרו.

המחבר-העורך של ההיסטוריה אוגוסטה היה מודע לכך שהוא כותב ביוגרפיה ולא היסטוריה.⁵ ברם כדי להוסיף משקל לעדותו מכריז הוא מדי פעם בפעם כי סמוך הוא על תעודות היסטוריות של ממש. מתברר גם, כפי שעולה במיוחד מתריסר הביוגרפיות הראשונות שבקובץ, כי המחבר-העורך של הביוגרפיות הסתייע במישרין בחיבורים של מחברים שקדמו לו. ואולם בידינו מצוי אך מעט מן היצירה שנכתבה ברומא בזמנים ההם. מצב ידיעותינו מקשה את האפשרות להפריד את הספרותי והבידיוני שבביוגרפיות הללו מן ההיסטורי. דברים אלה אמורים עוד יותר בביוגרפיות שמן המחצית השנייה של המאה השלישית ואילך (הקיסרים שלאחר השושלת הסורית, משנת 235 ואילך). ביוגרפיות הקיסרים האנטונינים בספר שלפנינו נחשבות לעומתן לנושאות מידע היסטורי נכבד, התורם להבנה מעמיקה יותר של התקופה.

העדות ההיסטורית הרצופה על התקופה הנדונה אינה משופעת בתיעוד מהימן, ומלאכת האימות של העדויות למיניהן אינה מסתייעת תמיד. לכן נחשבות הביוגרפיות של הקיסרים שבקובץ ההיסטוריה אוגוסטה לבעלות ערך מיוחד שאין היסטוריון יכול בלעדיהן, על אף הקושי לקרוא בהן קריאה היסטורית.⁶ כבר בסוף המאה התשע עשרה הגיע תאודור מומזן למסקנה שאפשר להבחין בקובץ של ההיסטוריה אוגוסטה בין ביוגרפיות ראשונות במעלה, אלה המבוססות בעיקרן על תיעוד,⁷ לבין ביוגרפיות שאותן דירג שניות במעלה מבחינת איכותן כעדות היסטורית. מומזן מצא כי השניות במעלה ביסוסן על תיעוד ראשוני הוא דל יותר באורח בולט בהשוואה לביוגרפיות שהגדירן ראשונות במעלה ואתן גם כינה הביוגרפיות העיקריות של הקובץ.

המחבר-העורך של הקובץ אכן ביקש לכתוב ביוגרפיה נפרדת לכל מי שהתואר 'קיסר' הוצמד לשמו (ראו להלן חיי אייליוס א 1), ובכלל אלה המתנשאים למיניהם, אשר לא האריכו ימים בשררתם וגם לא בחייהם בעקבות העזתם. ומשבא לכתוב על שכמותם התקשה למצוא על אודותם דברים בכלל ודברים ובדוקים בפרט. ואז באין

5 כבר בשנת 1958 סבר הול, Hohl, Über das Problem, כי קובץ ההיסטוריה אוגוסטה שייך בעיקרו לסיפורת שנועדה לברר את הקורא (Unterhaltungsliteratur) ולאו דווקא לאלפו בינה.

6 מאז תחילת שנות השישים של המאה העשרים מתפרסמים לעתים תכופות קבצים של דיונים בנושאי ההיסטוריה אוגוסטה. עד שנות התשעים הם נודעו תחת השם הכולל HISTORIA AUGUSTA COLLOQUIA (H.A.C). תחילה הם ראו אור בבון (ומכאן בקיצורים של הספרות המקצועית BHAC). מאז מתפרסמות ההשגות השונות באכסניות אחרות, ונדונים שם זה בצד זה נושאים היסטוריים, פילולוגיים, ספרותיים ואחרים.

7 מומזן, Mommsen, Über die SHA, הבחין אפוא בביוגרפיות עיקריות, כמו אלה של הדריאנוס, אנטונינוס פיוס, מרקוס אורליוס, קומודוס, פֶרְטִינְקֶס, דידיוס יוליאנוס (ואחדות שלא נכללו בכרך זה, קְרַנְקֶלה, מקרינוס), של שליטים חוקיים שוודאי מלכתחילה נכתב עליהם יותר; ולעומתן ביוגרפיות של שותפים לשררה כמו וְרוּס (גם גֵטָה שלא נכלל בכרך שלפנינו), או בעל תואר קיסר שלא הגיע לשלטון (כמו לוקיוס אייליוס, מאומצו של הדריאנוס שמת בטרם היה סיפק בידו למשול), או של טוענים לכתר למיניהם, כמו אוֹוִידִיוס קְסִיוּס, אשר ערכן הוא שני במעלה בלבד בכל הנוגע לאיכותן כמקור למידע היסטורי.

בררה נהג כפי שנהג: השלים חוסרים כמיטב שיקול דעתו, תכלית כתיבתו וכוחו היצירתי. ואולם אין בכך לקבוע שהכול בביוגרפיות אלה הוא בבחינת המצאת המחבר. לא אחת מתברר בעקבות גילוי באקראי של כתובת או עדות ארכאולוגית, שגם בביוגרפיות אלה משוקע מידע היסטורי בעל תוקף. אכן בעיית המקורות שעליהם נסמך מחבר הביוגרפיות שלפנינו היא מן השורשיות ביותר בכל הנוגע להפקת היסטוריה מן הביוגרפיות שבהיסטוריה אוגוסטה.

המחבר-העורך מזכיר לדוגמה פעמים מספר את שמו של מריוס מקסימוס (Marius Maximus), שמחיבורו נטל לצורך כתיבת חיי הקיסרים האנטונינים. ואמנם איש מעלה כזה מן המעמד הסנטורי חי בשנים 175–245 בקירוב והיה מוכר ברומא הבירה. קרוב לוודאי שהאיש שימש גם נציב בפרובינקיה סוריה וגם באפריקה ובאסיה;⁸ הוא גם חיבר מחזור של ביוגרפיות של הקיסרים מגרווה עד הֶלְיוֹגַבְלוֹס (קיסר, 218–222), ודוגמת הביוגרפיה של סוּטוֹנוּס לנגד עיניו. חיבורו של מריוס מקסימוס לא נשתייר בשלמותו. מן הנותר, המצוטט משמו בהיסטוריה אוגוסטה, ברור כי לא חסך את שבטו מן השליטים שאת חייהם תיאר. המחבר-העורך של חיי הקיסרים האנטונינים ציטט דברי ביקורת חריפים, משמע נוצזים, בשמו של מריוס מקסימוס, ואילו בזיקה לעניינים אחרים, מצויים יותר, הוא לא מצא טעם להזכיר את שמות המחברים שנשתייע בהם. מסתבר אפוא שברצותו להשלים כטעמו את התמונה הכללית של הקיסר המסוים העדיף המחבר-העורך להביא דברים ממחברים נוספים אך לא בשם אומריהם.

שיקולים אלה ומעין אלה עוררו את רונלד סיים לחשוב על עוד מחזור ביוגרפיות שהיה לנגד עיני המחבר-העורך של ההיסטוריה אוגוסטה, שגישת מחברו לקיסרים שאנו דנים בהם הייתה חיובית מזו של מריוס מקסימוס. שמו של מחבר זה נעלם מאתנו (ignotus), שכן המחבר-העורך של חיי הקיסרים שלפנינו פשוט לא טרח לנקוב בשמו.⁹ דעה זו אינה הדעה המוסכמת במחקר, ויש גורסים מכוח אותן העובדות עצמן היגיון אחר: מריוס מקסימוס הוא אמנם המקור העיקרי לכל הביוגרפיות בכרך שלפנינו; ואולם עצם הדבר הזה לא מנע מן המחבר-העורך להשתמש בכל עדות אחרת שעלתה על שולחנו ונראתה בעיניו ראויה, היינו תואמת את טעמו והולמת את תכליות כתיבתו.

להלכה היה המחבר-העורך של ההיסטוריה אוגוסטה יכול להיעזר בכמה וכמה חיבורים היסטוריים שמקצתם מוכרים לנו ואחרים, שאחדים מהם נשתיירו בחלקם עד ימינו; מהם חיבורים בני התקופה ואחרים קרובים מאוד אליה. למשל, חיבור מקיף של תולדות רומא עד שנת 229, עד ימיו של המחבר, כתב ביוונית דיו קסיוס (סדר שמו הפורמלי הוא Cassius Dio Cocceianus, חי בשנים 150–235), בן העיר ניקאיה אשר בביתנייה. מחבר זה הגיע בגיל צעיר למדי, בימי הקיסר קומודוס,

8 כפי שעולה מ-ILS 2935.

9 סיים ביסס הבחנתו זו בספרו הנזכר לעיל, *Emperors and Biography*, ויחד לה פרק שלם בשם Ignotus, the Good Biographer (עמ' 30–53).

למעלת נציב וסנטור. החלקים שנשתיירו מחיבורו הגדול (תולדות רומא מראשיתן ועד ימיו) מעידים על אדם מצוי בהווית העולם ובהלכות רומא והקיסרות לדורותיה. ברם בביוגרפיות הנידונות אין רמז גלוי אף לא סמוי כי מחבר ההיסטוריה אוגוסטה נעזר במישרים בדיו קסיוס. אין גם רמז שהסתייע בבעלי שם אחרים שהיו לפניו. המחבר העורך אמנם לא מנה את שמות החיבורים שהיו על שולחנו, אך אפשר שעמדו לרשותו קבצים של ביוגרפיות מן הסוג של מריוס מקסימוס ואחרים ועוד ספרי זיכרונות או חליפות מכתבים מן הסוג שפרסם למשל פרונוטו מהתכתבותו עם הקיסר מרקוס אורליוס.¹⁰ הרי בלי חיבורים כאלה לא היה מצליח מחבר ההיסטוריה אוגוסטה לכתוב את חיבורו.

ככל מקרה נראה שכתבתו כוונה אל קהל קוראים מוגדר – בני חוגו לדעת ולדעה. מחשבה זו הנחתה אותו בבחירת העדויות שמעבר למרכיבי החובה שבכתבת ביוגרפיה וכיוונה את דברו אל המבורר ואל התומך בטיעונו המרכזיים. עניין היה למחבר ההיסטוריה אוגוסטה בבני האצולה הרומית, שכמוהו עדיין הייתה כרוכה אחר מסורת האבות הישנה, האלילית והמפוכחת; באותם אישים שבקרבם עוד הילכו הערכות, או שמא אשליות, כי ראוי להם וכי הם מסוגלים דווקא בעת הזאת – סוף המאה הרביעית ותחילת החמישית – לחזור ולגלות את תעצומות הכוח והרוח של האצולה הרומית מימים עברו ולהתייצב בראש מערכות השלטון ברומא ולהשפיע על בחירת הקיסרים של האימפריה כולה. הרי הבחירה הנכונה אין חשוב ממנה בקביעת קורות הדור ולהחזרת העטרה ליושנה. מחבר ההיסטוריה אוגוסטה ביקש בדרכו שלו לעורר את שיקול הדעת לכיוון הזה בקרב בני העילית ברומא ואף להמריצו, וגם להעניק להם פרספקטיבה שנועדה לחבר עבר רב תפארה עם אפשרויות של ממש בהווה.

עם זאת ביקש המחבר להיות משעשע, שנון ומפתיע. הרי לא אל איש ההמון הוא פנה בהרצאת דבריו, ולכן גם לא על פי מרשם של סיסמאות מסיתות ופתטיות מזדעקת בנה את כתיבתו. בבחרו סגנון כתיבה ייחודי הוא נמצא מוסיף על הקושי לפענח את דבריו פיענוח היסטורי. במקרים רבים לא קל לברר אם נוקט הוא כובד ראש או שמא זחיות הדעת מנחה אותו. יש אפוא לקרוא את חיבורו קריאה מתונה וזהירה. דרך קריאה זו היא ההליכה הבטוחה יותר בעקבות המחבר, נפתוליו, חרדותיו, ייחוליו ומסריו.

אחת השאלות העולות בשעה שמעיינים בהיסטוריה אוגוסטה היא: כיצד זה בעת ההיא גברה בקרב המשכילים הרומים הנטייה להזדקק לביוגרפיה כאמצעי לשיח ושיג בינם לבין עצמם בנושאים שכתבה היסטורית הייתה יפה להם יותר? לא אחת קרה שאפילו מחברים שמלכתחילה ביקשו לכתוב היסטוריה, כמו דיו קסיוס, בהגיעם לדון בתקופת הקיסרים נטו לערוך את כתוביהם אם מעט ואם הרבה בהשראת הביוגרפיה.

10 פרונוטו, 100–170 בקירוב, התפרסם כְּטוֹר, ILS 1129, וכן כתב ספרי היסטוריה מפורטים למדי.

נראה שהדבר נעוץ בכך שמרכזיותו של הקיסר במערכות החיים כולן באימפריה הרומית נתפסה מكرעת כל כך עד שגם כותבי העתים דימו שבכל הנוגע להוויית האימפריה ויושביה הקיסר הוא בחזקת עמוד התווך ומקור הנעתם כאחד. הקיסר שבראש האימפריה הלך ונצטייר לא רק כשליט שהוא בעל הכוח, אלא גם כמי שמוטלת עליו אחריות המשא ההיסטורי של הדור. התודעה שנשתרשה אצל רבים, גם ממערב לים האגאי, גרסה שאכן מלכות-על מושלת בכיפה לאורך הדורות; וכי אותה מלכות-על האחת, מפנה בבוא יומה את מקומה בעמדת-העל למלכות המזומנת הבאה אחריה. כך החליפה מלכות בבל את מלכות אשור, פרס את בבל, מקדוניה את פרס ואת מלכי מקדוניה החליפה רומא. דוגמה לתפיסה של חילופי המלכויות אפשר לראות מחד גיסא בספר דניאל ט-יב, ומאידך גיסא אצל וְלְיוֹס פֶּטְרוֹקְלוֹס (19] לפסה"נ- 31 לסה"נ] א 6, 6).

מכוח קטגוריות מחשבה אלה לא יכול הקיסר הרומי להיראות בעיניהם פרי המקרה. הוא נחשב פועל יוצא של סדרי עולם שההיסטוריה מנסה להתחקות אחר אופניהם, כלליהם וגם חידותיהם. לא ייפלא אפוא שהביוגרפיה הקיסרית (כמו כל אחת מאלה שבחיבור שלפנינו) סברה כי יש בידה לספק מענה היסטורי הממצה נכונה את פרקי הזמן שבהם הקיסר נחשב למגלם את כלל ההוויה של זמנו. הבחנה זו הביאה אותי להקדים לביוגרפיות שלפנינו פרק בשם 'הפרינקפס', המבקש להבהיר את ממשותה של מציאות זו גם בתודעתו של המחבר-העורך של ההיסטוריה אוגוסטה.

*

מסכת העדות של ההיסטוריה אוגוסטה פעמים מקצרת, פעמים מתפתלת ופעמים מתאפיינת במשפטים סבוכים ומורכבים, שנועדו להחמיא למעלות ההשכלה של חוג נבחר מעיקרו, הקרוב ברוחו ובראיית הדברים אל המחבר-העורך של הביוגרפיות האלה. ידוע הקושי שבהעברת הלטינית אל העברית, ולא בכל מקרה אפשר להעביר את כל הגוונים הלשוניים והאסוציאטיביים שהביא המחבר-העורך בשפת אמו להנאת בני השכלתו ודורו. השתדלתי לערות את הלטינית אל העברית תוך שימת לב לתוכן המדויק ולניסוח הבהיר. סבור אני כי התרגום כאן תכליתו בראש ובראשונה להעביר את הרחש ההיסטורי שבכתוב ולחשוף את מרב המידע שבו שיש לו ערך היסטורי. אנו עוסקים כאן במסמך בן אלף וחמש מאות שנה ואין ספק בערכו האנושי הכללי וההיסטורי.

הכרה מקרוב של הביוגרפיות של הקיסרים האנטונינים יש בה לא רק כדי למלא את סקרנותם של המעוניינים לתהות מקרוב על קנקנם של אחדים מאבות התרבות המדינית של המערב ומעצביה. הביוגרפיות הללו מציעות זווית ראייה מיוחדת במינה גם לבעלי עניין בתולדות עם ישראל וארץ ישראל במאה השנייה. העיון במסופר בחיי האנטונינים יש בו משום זימון לנתינת הדעת על טבעו וטיבו של מרקם הכוח שבצלו התנהלו חיי אבותינו, והוא זורע אור על דרכם אל מול השליט הרומי הכול יכול והליכותיו, ועל מאבקם לשרוד קהילתית, רוחנית ומדינית בארץ הזאת

בדורות ההם. מנגנון ביורוקרטי ענף ומורכב סר לפקודתו של הקיסר, ולא אחת קרה — אם הקיסר לא היה דרוך דיו למתרחש — כי אותה ביורוקרטיה יותר משנמצאה מתווכת בין הקיסר לפרובינקיה ולפרובינקיאלים היא חצצה ביניהם. יהודה וארץ ישראל — מלאחר מרד בר כוכבא שמן הרשמי בפי הרומאים הוא פלייסטינה (Palaestina) — לא יצאו מכלל זה.

היקף הספר הכתיב את היקף הקומנטר (בשיטה של מבוא והערות) והיטה אותו בעיקרו אל ההיסטורי, ואילו היבטים ספרותיים, אסתטיים, פילוסופיים ופילולוגיים מובהקים או היבטים של ביקורת הנוסח צומצמו לכדי הבהרת הכתוב והבנתו העניינית.

שמונה הביוגרפיות מההיסטוריה אוגוסטה המובאות בספר זה הן קבוצה רצופה. מקדימה אותן בהיסטוריה אוגוסטה כמו שהיא בידנו רק הביוגרפיה של הדריאנוס,¹¹ ובאות בעקבותיהן הביוגרפיות של הקיסרים הסוורים ועוד אחרות. לכל ביוגרפיה הקדמתי לוח של מאורעות עיקריים בחיי הקיסר בסדר כרונולוגי ככל שמאפשר המחקר, לפי שהביוגרפיות האלה אינן פורסות את ענייניהן על פי סדר הזמנים.

כתב היד העיקרי (וגם האחרים) כתוב ברצף ולא חולק לפסקאות ולנושאים כמקובל בימינו. המהדירים הראשונים של ההיסטוריה אוגוסטה בדפוס ערכו את הכתוב קרוב למתכונת כתב היד. אף אני העדפתי לא לשנות בסדר הישן הזה. לפיכך, שלא כציפיית הקורא בן זמננו, במקרים רבים יגלה המעיין עניינים שונים ופעמים רחוקים זה מזה סמוכים בפסקה אחת. לצורך העיון עומדת כל ביוגרפיה בפני עצמה.

הפרינקיפס

חיי הקיסרים, הפרינקיפס (principes, לשון רבים של פרינקיפס (princeps)), בכרך שלפנינו חובקים תקופה של למעלה מ-50 שנה בתולדות האימפריה הרומית — ממות הדריאנוס בשנת 138 עד רצח קומודוס בסוף שנת 192. בהיסטוריוגרפיה הרומית נחשב פרק זמן זה, ובכלל זה שלטונו של הדריאנוס, לעיקר מחציתו השנייה של העידן המכונה 'השלום הרומאי', Pax Romana. את שנות השלום האלה בכללותן מונים מימיו של מי שנחשב למחוללן, הרי הוא גאיוס (יוליוס) קיסר אוקטוויאנוס.¹² אוקטוויאנוס החזיק בשררה העליונה למעלה מ-40 שנה (משנת 31 לפסה"נ עד מותו ב-14 לסה"נ). בתואר הייחודי 'אוגוסטוס' (Augustus, מעורר כבוד, נערץ, נאצל, מורם מעל, נשגב וכדומה), שהיה חביב עליו במיוחד, הוא כוחד

11 ראו גולן, חיי הדריאנוס, ושם ביבליוגרפיה.

12 שמו היה גאיוס אוקטוויוס; לאחר שאומץ בידי אחי סבתו יוליוס קיסר (106–44 לפסה"נ) התקרא בשמו המלא של מאמצו: גאיוס יוליוס קיסר בתוספת יאנוס (ianus) כסימלת לשמו מבית אביו, אוקטוויוס.

כבר בשנת 27 לפסה"נ (ובתוארו־כינויו הזה הוא מוכר בהיסטוריוגרפיה). ברבות הימים נודעו יורשי שררתו בתואר זה בעיקר, ואילו המשטר שהוא כונן נקרא פרינקיפט (principatus).

רק בעקבות מלחמת אזרחים מתמשכת ועקובה מדם נכון השלטון בידי של אוקטוויאנוס-אוגוסטוס. מעטים השליטים שפעלם הרפורמטורי האריך אחריהם שנים מרובות כל כך. בערוב ימיו העלה אוגוסטוס על הכתב מעין דין וחשבון רשמי של כלל מעלליו, שהיה ודאי ממצה לדעתו, שנודע בשם *Res Gestae Divi Augusti* (עלילות אוגוסטוס האלוהי). חיבור זה מעיקרו היה מעין צוואה פוליטית והוא פקד לפרסמה ברבים בבוא היום ברחבי האימפריה כולה. דין וחשבון זה היה לדעתו האמת לאמתה שראוי כי תיוודע לכל באי עולם. אמת זו שלו נועדה להאיר את דרכם של הפרינקיפס העתידיים לרשת את שררתו וגם לעורר את מחשבתם של כל דרי האימפריה הרומית לצורך הבטחת חוסנה ושגשוגה לעד.¹³

כבר במשפט הפתיחה של ה־*Res Gestae* (להלן: עלילות אוגוסטוס) קבע אוגוסטוס את קביעת היסוד של כל מפעלו ושל מקור כוחו. עולה ממנו כי אוגוסטוס ראה את עצמו כמי שאיננו חייב לאיש את השררה העליונה על האימפריה הרומית. מודיע הוא קבל עולם שכל אשר חולל מיזמתו חולל (מעשה מושיע) וכי מכוח שיקול דעתו בלבד קמו הדברים והיו לשיטת הממשל המתוקן שהוא כונן ברומא, הוא הפרינקיפט. עוד מודיע אוגוסטוס שכל מה שתיקן, במסגרת הרפובליקה (*res publica* = העניין־הקניין־הדבר המשותף־הציבורי), המשטר שקדם לו, הוא תיקן. משטר הפרינקיפט ששיצב אינו לדידו אלא הגרסה המתוקנת והמעודכנת בלבד של משטר הרפובליקה שהיה ואשר הוא ממשיכו. ההשגות של מבקריו נעוצות אפוא בקוצר דעתם בלבד שהרי מלכתחילה לא נתכוון אלא לגונן על הרפובליקה. וזו לשונו שם (שם א 1): 'בן תשע עשרה הייתי כאשר כוננתי צבא ובאמצעותו גוננתי על הרפובליקה המוכפשת על ידי העריצות של סיעה'. אוגוסטוס השתדל בכל המסמך הארוך הזה להוכיח כי אמנם לאחר שעלה בידו לסלק את 'סיעת העריצות' (*factio dominationis*) הושב משטר הרפובליקה על כנו. אכן לשון פולמוסית קלאסית מאז ומעולם: ההאשמה הפוליטית שמתנגדיו תלו בו הוא חזר ותלה בהם. משימה לא קלה נטל בכך אוגוסטוס על עצמו. ואולם הדבקות במטרה, תכונת אופי הכרחית אצל שאחלה, בולטת גם כאן. רק בסעיף האחרון ב'עלילות אוגוסטוס' נוהג הוא כמי ש'מודה במקצת'. ואולם אף על המעט הזה הוא משיב מיד כמתפלמס זריו עם החולקים על קביעותיו. וכך הוא עונה למשיגים עליו: 'בקונסולט השישי והשביעי שלי [בשנים 27–28 לפסה"נ] לאחר שהבאתי את הקץ על מלחמת האזרחים החזקתי בכל מוסרות השררה מכוח ההסכמה הכללית (*per consensum universorum*). אך את הרפובליקה העברתי מסמכותי שלי (*ex mea potestate*) אל

13 למעשה כבר נתבע במפגיע הדור שקדם לאוגוסטוס ברומא להכריע בין שלטון יחיד כזה או אחר לבין ממשל של נציגים נבחרים בשיטה זו או אחרת. ראו שצמן, הרפובליקה הרומית, עמ' 480; עמית, הקיסרות הרומית, עמ' 9.

הכרעתו (in arbitrium) של הֶסְנֵט והעם הרומאי [...] [ואילון] לאחר מועד זה ניצבתי לפני כולם באוטוריטה. ברם אשר לסמכויות השלטוניות (potestas) דבר מהן לא היה לי יותר משהיה לעמיתי בכל אחת מן המגיסטרטורות' (שם לד).

דברים אלה העלה אוגוסטוס על הכתב כשהוא בן 76 שנים (בשנת 14 לסה"נ) לאחר למעלה מ-40 שנות שלטון יחיד להלכה ולמעשה. מכוח היותו גם המפקד העליון על כל צבאות האימפריה באשר הם הוא החזיק בראשות השררה כולה, על הפן האזרחי שלה ועל הפן הצבאי שלה. אוגוסטוס מינה אפוא את מפקדי החילות והם סרו רק למרותו. הוא גם מינה את מושלי הפרובינקיות החשובות ברחבי האימפריה. בסנט עמדה לו זכות ההצעה הראשונה לדין ולהחלטה, וברבות הימים גם השנייה והשלישית. למעשה הוא העביר לידי אלה השליטה על כל תחומי המנהל, השיפוט, ההנהגה ואף החקיקה. ממרחק של כ-100 שנה מיצה את מהלכיו אלה של אוגוסטוס במשפט אחד ההיסטוריון הרומי טקיטוס: 'הוא [אוגוסטוס] העביר אל ידיו את תפקידי הסנט המגיסטרטים והחוקים' (ספרי השנים א 2).

אמנם הפער בין מה שהצהיר אוגוסטוס לבין המציאות שהוא עצמו חולל לא נעלם מעיני רבים בקרב בני דורו, אולם הם העדיפו, איש איש מטעמיו שלו, להשלים עם השליית ה'רפובליקה' של אוגוסטוס (טקיטוס, ספרי השנים א 2) על פני מלחמת אזרחים נוספת.¹⁴ גם אצל אוגוסטוס וגם אצל הבאים אחריו היה נטוע עמוק הצורך להתגדר ב'רפובליקה' כהוכחה לרציפות המשטר והמשכיותו וכערובה מפני מלחמת אזרחים חוזרת. לימים הפכה הלשון 'רס פובליקה', שבעבר הגדירה את משטר המדינה, לשם הנרדף של האימפריה הרומית, וכך גם השימוש בה בהיסטוריה אוגוסטה בחיי הקיסרים האנטונינים. אכן שיגרת החשיבה הרומית על פי דפוסי תרבותה כיבדה ודבקה באורחות האבות (mos maiorum) אם בתחום הפרטי ואם במישור הציבורי. הן האבות היו אלה שכווננו והורישו להם את היש הרב שברשותם, ומעטים מאוד העזו להפוך במורשתם המעשית והרוחנית. ואמנם כאשר מהלכים כאלה החלו לתת את אותותיהם באימפריה הרומית (כמו לדוגמה הרפורמה הדתית שביקש לחולל בה הליוגבלוס, 218–222), זו כבר הייתה רומא אחרת, חדשה, שרק שמה נותר ממנה.

התואר פרינקפס

התואר פרינקפס שנטל לעצמו אוגוסטוס (עלילות אוגוסטוס יג: me principe, בעודי משמש פרינקפס) לא היה חידוש לשוני שלו. בחוגי המעמד השליט ברומא הכבירו

14 השימוש באלמות רצחנית כככלי במאבק הפוליטי הפנימי ברומא קיבל תאוצה לראשונה בימי האחים הגרקכים (השליש האחרון של המאה השנייה לפסה"נ). תחילתה ברצח יחידים וסופה במלחמה מתמשכת בין צבאות כבירים אשר ממנה יצא המנצח — אוקטוויאנוס נכד אחותו של יוליוס קיסר. ממילא הפך המנצח לאיש הקובע את הסדר החדש שהוא עמד לכונן. לפחות חלק של הצלחתו זו של אוקטוויאנוס יש לזקוף לחשבון חוסר הרצון של מתנגדיו להמשיך במאבק האלים. גם אוקטוויאנוס בא להלכה לקראתם בהכרזותיו כי איננו משנה דבר במשטר הרפובליקה ורק עורך בו תיקונים שהזמן גרמם.

לא אחת שבחים על אישיות פוליטית וכינו אותה *princeps reipublicae*, הראש והראשון (בין שווים) של הרפובליקה (קיקרו, על הרפובליקה א 21). בתואר זה כינה קיקרו (שם) בשנת 54 לפסה"נ בן למשפחת הסקיפיונים, Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor (184–129 לפסה"נ). סקיפיו זה שימש קונסול פעמיים (בשנים 147 ו-134), ונבחר לקנסור (censor) בשנת 142. סקיפיו זה החריב את קרתגו (קרת חדשת הכנענית-הפניקית) בשנת 146 וכך עולל גם לנומנטיה במרכז חצי האי האיברי בשנת 133. סקיפיו זה נחשב ברומא לחובב ספר וספרות וגם למי שמעניק מחסותו לסופרים, להוגי דעות ולנואמים. מכלול של כישורים, תכונות ומעללים כמו שהפגין סקיפיו במאה השנייה לפסה"נ יכלו ברומא לזכות איש בתואר פרינקפס זמן רב בטרם נולד אוגוסטוס, העתיד להתקרא פרינקפס ולכונן את משטר הפרינקיפט.

נעימה של גנאי שיווה קיקרו עצמו לתיבה פרינקפס בכתבו לידיד, כי 'לפי שברפובליקה פומפיוס הנהו אמנם פרינקפס' (אל לנטולוס א 9, 11). לשון זו של ביקורת ושל חוסר נחת היא על שום ריבוי סמכויות ותפקידי שלטון שגלגלו לידיו של פומפיוס בניגוד לעקרונות השיטה והמשטר של הרפובליקה. שכן שונים היו פני הדברים בכל הנוגע ל'פרינקפס' בימי של קיקרו מימי סקיפיו כ-100 שנים לפני כן. עתה הפך תואר זה להיות עמוס בנטל פוליטי שלילי מבחינה רפובליקנית, לפי שייחסוהו למי שמחזיק בידיו מצבור של סמכויות שלטון בתחום האזרחי והצבאי גם יחד בעצמה ובהיקף שלא היו מתקבלים על הדעת בימים של רפובליקה כתיקונה. עצם ההחזקה של תפקידים בכירים וסמכויות שלטון ופיקוד מכריעות בעת ובעונה אחת וברציפות בידי אדם אחד נגדה את השיטה הרפובליקנית מעיקרה. הרי משטר הרפובליקה היה מושתת על קולגיאליות (של שניים בעת ובעונה אחת) ברורה העליונה (כשה'לאו' חזק מן ה'הן'), ואף זאת לזמן קצוב (של שנה אחת בלבד).¹⁵ אוגוסטוס הוא אפוא בבחינת יותר מ'מודה במקצת' בכתבו כי בקונסולטים השישי והשביעי שלו, שעה ש'החזיק בכל מוסרות השררה' הוא בחר — לא בלי שיקול דעת¹⁶ — מכל האפשרויות שראה לפניו להתקרא בתואר פרינקפס. כל זאת מתוך כוונה ברורה לפתח את התואר הזה ולהתאימו למידות הזמן (למעשה למידותיו האישיות). בכך גם מתמצה ייחודו של אוגוסטוס. הוא לא העתיק ממשטרים שרווחו במקומות אחרים או שלמד עליהם בספרי עיון למיניהם. הוא גם לא זימן ועדה רשמית לניסוח חוקת יסוד כלשהי. אוגוסטוס יצר מדעתו שלו מערכת שלטונית חדשה. להלכה היא דמתה למשטר הרפובליקה, אולם למעשה זו הייתה

15 הרומאים מיצו את האופי של שיטת הממשל הרפובליקנית שגם הקיסרות בקשה להתהדר בה באמירה *parpotestas et potestas ad tempus*, 'סמכות שווה' בין הבכירים (שני הקונסולים כאשר ה'לא' חזק מן ה'הן') 'סמכות עד מועד', שהובנה כסמכות שלטונית לשנה אחת בלבד.
16 דיו קסיוס יודע לספר על התייעצויות שקיים אוקטוויאנוס בנושא המשטר העתידי עם ידידיו הנאמנים. בעוד אחרים עודדוהו לאמץ דוגמת שלטון הנוטה יותר למונרכיה הלניסטית יעצו לו אחרים לשמר ככל שיכול את דפוסי המשטר הרפובליקני (דיו קסיוס נב).

היערכות חדשה. משטר הפרינקיפט שכוון אוגוסטוס סבב על ציר מרכזי אחד והוא הפרינקפס, הקיסר; ומשטר זה החזיק מעמד דורות רבים. אוגוסטוס יצר את התקדימים המנחים ברוב תחומי הממשל של האימפריה. הכרעותיו הפכו לגורליות. בסופו של דבר לא הותר אוגוסטוס תחום אחד מתחומי החיים שנגיעה להם לשלטון אשר לא החיל עליו את סמכויותיו ולא הטביע עליו את רישומו ואת חותמו כשליט. וכל זאת תוך שהוא ממסד נהלים, קובע ומחדש דפוסים, מתווה מגמות לעתיד ומעמיד מנגנונים כדי להבטיח את מימוש הנחיותיו. מבחינות רבות בחרו יורשי אוגוסטוס להיראות כהולכים בעקבותיו. גם כאשר חידשו הם העדיפו לא אחת להדגיש שהם בסך הכול מחזירים עטרה ליושנה. אכן תקופת הקיסרות ברומא — מבחינת אופני השלטון בשתי המאות הראשונות לסה"נ ופרק הזמן של הקיסרים האנטוניניים בכלל זה — מתאפיינת בגוון האישי שנתן לה כל קיסר בגבולות החוקה הקיסרית כפי שעיצב אותה אוגוסטוס. הבנת פרקי זמן אלה בתולדות האימפריה הרומית מותנית אפוא בהתבוננות מקורב באורחות ובמערכות השלטון שלה, בנגלה ובנסתר שמאחורי שמותיו ותארו.

הרפובליקה על פי אוגוסטוס

בתום מלחמת האזרחים ראה אוקטוויאנוס-אוגוסטוס את עצמו, ולא בלי תבונה מדינית, אחראי גם לגורלם של הגברים הלוחמים ממחנה היריב. הרי גם הללו היו אזרחים רומיים לכל דבר, שבמערבולת מלחמת האזרחים נקלעו לאן שנקלעו — ולא תמיד מבחירה חופשית. לאחר קרב אַקְטִיוֹס (ספטמבר 31 לפסה"נ) ושובו אל רומא הבירה התברר לאוגוסטוס כי למעלה מחצי מיליון גברים מגויסים לצבא הרומי, אם בצד שלו ואם בצד האחר. היו אלה סדרי גודל שעלו לאין ערוך על צרכיה הבסיסיים והשוטפים של רומא לאחר מלחמת האזרחים, שלמענה הובא כל ההמון הזה אל שורות הצבא. אוגוסטוס שחרר למעלה מ-300,000 איש ורובם נושבו בקולוניות ובערים על אדמות שהוא רכש בעבורם בדרך כלל כמעשה של קונה מרצון מאת מוכרים מרצון.

לכיסוי ההוצאות הכרוכות באחזקת צבא הקבע, על פי הדפוסים שהוא ארגון מחדש, כונן אוגוסטוס קופה מיוחדת, היא קופת הצבא (*aerarium militare*). הוא הזרים אליה ברציפות הכנסות של המדינה משני מסים עיקריים אלה: החלק העשירים מן הירושות (*vicesima hereditatum*) וחלק המאה של טובין שהוצאו למכירה (*centesima rerum venalium*). קביעות אלה נבעו משיקולים שונים ומחשובים אסטרטגיים וגם כלכליים מגוונים, ובכללם הערכות מעין סטטיסטיות שנסמכו על נתונים שקובצו, נאגרו, נלמדו ועובדו בהתאם למגמות המדיניות הכללית שהתווה הפרינקפס. ההכנסות שזרמו אל ה-*aerarium militare* נועדו לממן את שכרם השנתי של כ-150,000 לגיונרים; בעת ההיא עמד שכרו של לגיונר על 225 דינרים לשנה. כמו כן מימנה הקרן את אחזקת חילות העזר (*auxilia*), שמספרם הכולל עלה לזה של הלגיונרים. עוד כלכלו מקופה זו את גדודי המשמר הפרייטוריאני (*praetoriae cohortes*), ויחידות מיוחדות למיניהן לפי הצורך והזמן. מקופה זו שילמו את דמי

השחרור לחיילים שמילאו כהלכה את מכסת שנות השירות שלהם.¹⁷ זו הייתה הפעם הראשונה שהאימפריה הרומית הסדירה באורח מחושב, מאוזן וממוסד נושא מרכזי כל כך בחייה – התשלומים לאחזקת הצבא האימפריאלי על חטיבותיו השונות. לפיכך ראוי לציין גם זאת: תחילה הותיר אוגוסטוס 28 לגיונות. בשנת 9 לסה'נ' איבד המצביא ורוס שלושה לגיונות במסע מלחמה שביקש לנהל מעבר לנהר ריין. מטעמים שלא פירש לא מילא אוגוסטוס מחדש את השורות של שלושת הלגיונות האלה שנכחדו כליל ביער הטוטופורגי והשאיר אפוא את הצבא האימפריאלי במצבת של 25 לגיונות בלבד. אפשר שחברו כאן לקחים אסטרטגיים עם שיקולים של איזון 'קופת הצבא' בין ההכנסות המזומנות לבין ההוצאות השוטפות של כלל חילות האימפריה. אוגוסטוס גם נמנע מלשלוח אל הזירה הגרמנית גיס חדש במקום זה שאבד. דומה כי אוגוסטוס הגיע למסקנה אסטרטגית, שהוא כבר הביא את האימפריה אל גבולותיה האופטימליים ואין עוד חשש מפני אויבים.¹⁸

תחום מרכזי אחר שבו דוגמת אוגוסטוס עמדה לפני רבים מהשליטים אחריו הוא מעורבותו המכרעת בקביעת הפרינקפס שעתיד לבוא במקומו. מן הכתוב על לוח ארד מקורי, המוצג בימינו במוזאון הקפיטוליני ברומא,¹⁹ למדים שסמכויות השררה של אוגוסטוס אמנם אושררו על פי מסורת החקיקה הרומית הרפובליקנית גם בידי הסנט וגם בידי גוף האזרחים (populus) באספותיו, על פי מתכונת חוק של lex rogata לכל דבר.²⁰ ואולם ברור שאין מדובר באותו מסמך קונסטיטוציוני (שחציו העליון אמנם חסר) על זכותו הבלבדית של אוגוסטוס לקבוע, למנות או לבחור את

17 מתת השחרור לאחר מילוי מכסת שירות מלאה, היינו של 20 עד 25 שנים, הגיע לכדי סכום השווה לשכר של 13 שנים בשירות הפעיל לחייל מן השורה (miles gregarius) על בסיס של שלוש תשלומות (stipendia, יחיד: stipendium) בני 75 דינרים כל אחת; הסכום עמד אפוא על 3,000 דינרים. ואילו זה של חייל מן המשמר הפרייטוריאני, אף כי מספר שנות השירות שנדרש להן לא עלה על 16, עמד על 5,000 דינרים. בעלי הדרגות זכו ליותר מאלה בהתאם למעמדם בהיררכיה הצבאית.

18 ראו באורח כללי טקיטוס, ספרי השנים א 11, ובייחוד שם 3: 'באותם ימים שום מלחמה לא נותרה, אלא זו שנגד הגרמנים, יותר למען מחות על אבדן הצבא שעם קווינטיליוס ורוס מאשר מתאווה להרחיב את האימפריום' — quam cupidine proferendi imperii

19 ILS 244. על לוח ארד זה שנשתמר בחלקו נחקקו בחרט עיקרי החוקים שאישרו את מעמדו של אספסיאנוס כקיסר (69–79) הלגיטימי של רומי. ואכן הסעיפים השונים של החוק חוזרים ומדגישים שאין הם חידוש כלל, כי אם חזרה על ההיתרים שהסנט והעם הרומי הרעיפו בזמנו על אוגוסטוס (ita ut licuit divo Augusto), כמו שהתיר החוק לאוגוסטוס האלוהי), מייסד המשטר הקיסרי. יורשי אוגוסטוס לדורותיהם התגדרו אפוא בתקדים שהוא יצר בנוגע למידת החוקיות של שלטונם.

20 במונחי החשיבה הרומית סוג זה של חוק, שמקורו בשאלה שנשאלו (rogare — לשאול) האזרחים הרומים שהתכנסו לאספות הצבעה וזכה לתשובה חיובית, נתפס כמכובד מכולם. בהתקלות של אזרחים, contio, הביא המגיטרט לידיעת הציבור את תוכן החוק המוצע שיובא להכרעה באספת האזרחים הקרובה בעוד שלושה נונדיני (nundinae), היום התשיעי, ברצף של שמונה ימים). שלושת ה'שבועות' נועדו לאפשר לאזרחים לבחון את הצעת ההחלטה, להשתכנע ולתמוך, suadere, בה בעת ההצבעה באספה או לדחות את המומלץ, dissuadere

הפרינקפס העתיד לבוא אחריו. היפוכם של דברים; גילויי מרדנות של בני משפחות העלייה ברומא עוד בימיו של אחרון היורשים מהבית שעמו נמנה אוגוסטוס, בית היוליר-קלאודים (בימיו של הקיסר נרון בשנים 54–68) מטים לחשוב, שבקרב האריסטוקרטיה הרומית לפחות הובן תפקיד ה'אוגוסטוס' כאתגר אשר בבוא היום ייחשב פתוח להתמודדות, כמו בימי הרפובליקה, לפני כל המצוינים. מצוינים אלה לדידה של אריסטוקרטיה זו לא היו אלא בניה השאפתנים על פי דוגמת המסורות המדיניות שהדריכו את חייה של רומא מאז הימים הרחוקים של כינון משטר הרפובליקה (שנת 510 לפסה"נ) ועד היום הזה. הסנט הרומי ראה את עצמו בכל מקרה שותף שווה ערך ופעיל בקביעת עיקרי מערכות השררה ומגמותיהן, ובייחוד בהכרעה המרכזית — הפרינקפס החדש.

בני העלייה של רומא שהיו אמונים על הזיכרון ההיסטורי של תולדות עירם היו ערים לכך שלפני כינון משטר הרפובליקה (= הרספובליקה) שלטו ברומא מלכים (reges). ואולם 'בכל זאת לא קרה שהם מסרו את [שלטון] העיר ליורשים שמקרב בני ביתם' (מנאום הקיסר קלאודיוס לפני הסנט בשנת 48; ILS 212). מסתבר שלאוגוסטוס הייתה השקפה שונה בעניין ואחרות היו שאיפותיו בנושא קביעת הפרינקפס העתיד לבוא אחריו.

בנים זכרים משלו לא היו לאוגוסטוס; הייתה לו רק בת אחת בשם יוליה מנישואיו הראשונים עם סקריבוניה. ואמנם רק הגיעה בתו אל פרקה, משמלאו לה 15, דאג אוגוסטוס להשיאה (בשנת 25 לפסה"נ) למרקוס קלאודיוס מרקלוס בן ה-19, בנה של אחותו אוקטביה. כמצהיר על כוונותיו צירף אוגוסטוס את מרקלוס מיד אל פמלייתו לעת המסע אל ספרד (Hispania). הוא גם דאג לצרפו לסנט; ולא יצאה עוד שנה וכבר היה מרקלוס בעל תפקיד של איידיל (aedilis). איש צעיר זה העניק עתה ברומא משחקים מפוארים שעלו כסף רב ושנועדו לעשות לו שם בציבור כדי להרגיל את הציבור ברומא הבירה וברומי האימפריה לצרף את מרקלוס אל מושגיו ושמותיו שבזיקה אל שלטון בכלל, ואל האסוציאציה של מגיסטרט נדיב בפרט. לאיש ברומא לא היה עוד ספק שאוגוסטוס חושב עליו לא רק במונחים של חתן חביב, אלא כעל מי שעומד בבוא היום לרשת את משרת הפרינקפס. ואולם לצערו של אוגוסטוס נפטר מרקלוס בטרם עת (בשנת 23 לפסה"נ).²¹

אוגוסטוס לא השלים עם שיבוש זה של תכניותיו. כעבור פחות משנתיים השיא את בתו יוליה בשנית. הפעם בחר לה לחתן את מרקוס ויפסניוס אַגרִיפּה, בן גילו ונאמנו משכבר הימים ומן המצביאים המוכשרים ששירתוהו והיו לו לעזר בכלל (לצורך זה התיר אַגרִיפּה את נישואיו השניים עם מַרְקְלָה, בת אחותו של אוגוסטוס). מנישואים אלה באו לעולם שתי בנות ושלושה בנים. ניכר היה לעיני כול שאוגוסטוס מתעלם משני בניה של ליוויה אישתו מאז שנת 38 לפסה"נ, שאותם הביאה

21 על גודל מפה הנפש שפקד את אוגוסטוס תעיד גם העובדה שבנה לזכרו תאטרון מפואר הוא תאטרון מַרְקְלוּס סמוך ל'כיכר שוק הירקות' (Forum Olitorium) ומנגד לאי שבנהר טיבר. שרידיו ששולבו במבנה מאוחר (בימי הביניים שימש ככיתס-מבצרם של משפחת Savelli) ואחר כך עבר לבעלותם של בני Orsini) מרשימים גם היום.

מנישואיה הקודמים עם טיבריוס קלאודיוס נָרוּ: טיבריוס (שנולד בשנת 42 לפסה"נ) ואחיו הצעיר ממנו בארבע שנים בערך, דרוסוס. לעומתם טיפח אוגוסטוס באופן בולט את בניה הצעירים של בתו יוליה, את נכדיו גאיוס ולוקיוס. הנכד השלישי אגריפה פוסטומוס נראה לו מתאים פחות לתפקידי ממשל ושררה והוא הניח לו מן המירוץ אל תהילת המושלים והמצביאים. אבל אסון רדף אסון, ושני הצעירים שהועיד אוגוסטוס לשררה מתו טרם זמנם. תחילה מת לוקיוס ממחלה בדרכו אל ספרד (בשנת 2); כעבור שנתיים בלבד מת מפצע גאיוס בן ה-24.

משום מה בעיני הבריות מיתותיהם של השניים לא נראו טבעיות, ואין יודעים אם התגב חשד כלשהו ממין זה גם בלב אוגוסטוס. על כל פנים דומה שהחליט לא לפתוח במסע חיפושים אחר אשמים. מכל מקום כעבור 100 שנה בערך לא נמנע טקיטוס (ספרי השנים א 3) מלחזור על ההחשדה שרווחה כל השנים ההן ברומא, שיד ליוויה הייתה במותם של לוקיוס ושל גאיוס. תמוהה בעיניו של טקיטוס היא גם מידת האדישות שהפגין אוגוסטוס כלפי נכדו השלישי אגריפה פוסטומוס, ובלשונו של טקיטוס נשמע הדבר, שליוויה 'עד כדי כך שעבדה את אוגוסטוס הזקן עד שאת נכדו יחידו את אגריפה פוסטומוס, אדם בלתי מהוקצע למדי בכל שנוגע לנימוסים טובים ואחד שבוטח מעשה אוויל בחוסן גופו אשר בכל זאת שום דבר מביש לא נמצא בו, הוא השליך אל האי פלֶנְסִיָה' (משמע לא רק הרחיקו מכל סיכוי לרשתו כי אם עוד שילחו אל ארץ גזרה).²² תהיה ביקורתו של טקיטוס אשר תהיה, בסופו של דבר אוגוסטוס הוא שקבע את התקדים ולפיו הפרינקפס 'היוצא' בוחר את האיש שיבוא אל השררה העליונה במקומו. גם אחריות זו, שלא לומר פריבילגיה זו, נטל אוגוסטוס לעצמו.

צעדו זה של אוגוסטוס יובן אולי יותר במסגרת ראייתו הכוללת את בעיית הרגיעה של האימפריה כלפי פנים. מלחמת האזרחים שהוא היה חלק בלתי נפרד ממנה למעלה מ-13 שנה נראה שהביאה אותו לידי עמדה נחרצת גם בנושא רגיש זה. מלחמה זו ודאי הצטיירה בעיניו כפועל יוצא של שיטת הבחירה שרווחה, שהרי היא התגלגלה אל מאבק אלים ביותר של מועמדים בראש סיעותיהם למען השגת השלטון העליון ברומא ובאימפריה גם יחד. הרצון לחסוך לרומא התנסויות עקובות מדם חוזרות ונשנות סייע לאוגוסטוס להתנחם על מותם של שני נכדיו ועל תקוותו האישית האחרונה בשררה שנגווה עמהם. אך רצון זה גם האיץ בו לדבוק בעצם הרעיון שלמען חוסנה של רומא הפרינקפס היוצא הוא שיקבע את הפרינקפס שיבוא אחריו.

בחירתו של קלאודיוס

מלאכת העברת השלטון לא התנהלה תמיד על מי מנוחות, דבר שיצר לא אחת מצבי משבר קשים ביותר. גאיוס קליגולה, לדוגמה, נרצח בשנתו הרביעית בשלטון (24

22 האי Planasia היום Pianosa, שוכן מדרום-מערב לאי הגדול ממנו בהרבה אלבה (Elba) בצפון הים הטיריני. רציחת פוסטומוס זה בעודו כלוא כאן היה כלשון טקיטוס 'המעשה הנפשע הראשון' (primus facinus, ספרי השנים א 6) של טיבריוס על כס הפרינקפס.

בינואר 41). אין להבחין במניעים אידאולוגיים מובהקים למעשה, אבל נראה הדבר כי צצו כאלה בחלל הבירה לאחר רציחתו. בסנט שנתכנס לשמע המתרחש גינו פה אחד את מעלליו של קליגולה. אך על השאלה מה ראוי להיעשות עתה לא נמצאה תשובה מוסכמת בסנט. לכאורה נראו כל האפשרויות פתוחות. הסנט, בבחינת הרגל השנייה (הראשונה הריהו הפרינקפס) המייצבת את ממשל הקיסרות, נתגלה כבעל הלכה שאין נוהגים על פיו. ואילו ההמון בבירה ומחוצה לה — ומדובר בהמון, שהרי משטר הפרינקיפט לא התיר כל התארגנות פוליטית — נתגלה לא רק כאדיש לסיסמאות החירות (האנטי־קיסריות) שהפריחו חברי סנט למיניהם, אלא אף תבע במפגיע (ושמא אין זה מפתיע) פרינקפס.

שלטון הפרינקפס נצטייר בעיניהם של פשוטי העם כמסביר להם פנים יותר משלטון האצילים שהתנסו בהם בימי משטר הרפובליקה, זה שלפני כינון הפרינקיפט. אין ספק שהיו מודעים לכך שהיוליו־קלאודיים קיפחו את כוחם־זכותם כבוחרי המגיסטרטים. ואולם בזכותם בימי משטר הרפובליקה להשתתף בבחירת המגיסטרטים (שיטת הבחירות הייתה כזאת שקולם של בעלי ההכנסה הנמוכה, והם הרוב, לא הובא בחשבון האחרון),²³ הם ראו חזקה שערכה מועט ביותר. ויתור זה שנאלצו לוותר למשטר הפרינקיפט דומה שלא היה יקר בעיניהם, ובתמורה לו נהיו פטורים מליטול חלק במלחמת סיעות לא להם ונהנו ממחירי הלחם היציבים בשווקים ומקצבות מזון לעתים מזומנות מידי הקיסר וממענקים למיניהם, ואף מהצגות זירה ותאטרון. ועוד מעלה הייתה בעיניהם למשטר החדש, ואולי לא האחרונה שבהן — היכולת בכל עניין לעתור אל הקיסר (*appellare ad Caesarem*), וגם לקבול ולהלין לפניו במישרים על פגיעתם הרעה של פקידי הממשל למיניהם. עם זאת שומעים שמיד לאחר מות קליגולה השכיל הסנט למשוך לצדו את הגדודים העירוניים (*cohortes urbanae*), המשמר העירוני של רומא הבירה שמנה 6,000 נושאי נשק, הסרים למרותו של הממונה הקיסרי על העיר (*praefectus urbi*). אך לא לאורך זמן, כי בינתיים התעוררו לפעולה חיילי המשמר הפרייטוריאני. שיקוליהם של אלה סובכו על ציר אחר. לא רק שעצם משטר הפרינקיפט עמד אצלם מחוץ לכל ויכוח, הם גם העדיפו קיסר ממשפחת היוליו־קלאודים מכל אישיות מזומנת אחרת מחוג פוליטי כלשהו; ובאין לחשבונם במצב הנתון גבר מתאים אחר מבני בית המושלים הזה, הם בחרו בקלאודיוס, האח הבוגר (יליד שנת 10 לפסה"נ) של גרמניקוס המנוח. הם שניהם היו בניה של אנטוניה הצעירה, בת אוקטביה הצעירה, אחותו של אוגוסטוס, שנישאה לנרון קלאודיוס דרוסוס, בנה של ליוויה, אשתו השנייה של אוגוסטוס, מנישואיה הקודמים עם טיבריוס קלאודיוס נרו. שמו של האח גרמניקוס יצא לו בזמנו כבן חיל ומצביא, ואוגוסטוס גם קירב אותו בזמנו

23 ההתקהלויות לבחירות — במתכונת של התכנסויות ליחידות הצבעה שכונו קנטוריות (*comitia centuriata*) — היו ערוכות לפי דרגת הנכסים שבידי האזרח הבוחר כפי שזו נקבעה במפקד (*census*) האזרחים אחת לחמש שנים. כך נמצאו בעלי הנכסים המרובים יותר לרמותיהם ממלאים את רוב הקנטוריות (98 מ־193) לצורכי הצבעה, בעוד סך כל האזרחים המאיישים אותן הוא מיעוט מספרי בלבד מכלל האזרחים בעלי זכות הבחירה.

אל השררה העליונה. לעומת גרמניקוס נחשב נכדה זה של אחותו, קלאודיוס, בעיני אוגוסטוס כחסר את התכונות ההכרחיות של מי שמשוגל לשאת בעול השלטון. לאחר שהגיע קלאודיוס לבגרות לא זימן אותו אוגוסטוס אפילו לתפקידים פחותים במערכת השלטון.

קלאודיוס הגיע אפוא אל מעלת הפרינקפס של האימפריה הרומית להפתעתם של רבים ובלא כל התנסות ממשית קודמת במלאכת הממשל, אף שכבר היה (בשנת 41) למעלה מבן 50. משום כך היה קלאודיוס גם חסר באותה המידה כל קשר ענייני אל מנגנוני הממשל ומפעיליו. הסנט במבוכתו (הגדודים העירוניים נפלו במספרם ובכוחם מן המשמר הפרייטוריאני ועימות צבאי ביניהם לא בא בחשבון) שיגר שליחים אל קלאודיוס כדי לבקשו שיחזור בו מכוונתו לשמש פרינקפס. אין ספק שבסנט ידעו כי לא ממנו יצאה היזמה להתקסרותו. לעומת חברי הסנט, משראו הגדודים העירוניים כי הפרייטוריאנים ניצבים מאחורי קלאודיוס, שינו מהר את טעמם והצטרפו אל הפרייטוריאנים. הסנט המפולג לסיעות, לאחר יום נוסף של התרוצצויות וניסיונות נפל לגבש עמדה אחידה, השלים עם המצב ואישר את קיסרותו של קלאודיוס והרעיף עליו את תוארי הכבוד והסמכויות, הזכויות והתפקידים המוטלים על Caesar ו־Augustus.

במצב דברים זה, היחידים שקלאודיוס חש כלפיהם הכרת תודה על בחירתו היו כמובן לא הסנטורים אלא הפרייטוריאנים. קלאודיוס אף הודה להם בהעניקן לכל אחד מהם 15,000 סֶסְטֶרְטִים, ובדרך זו אף ביקש להדגיש את חוסר מחויבותו לחברי הסנט. ברם נדיבותו זו של קלאודיוס קיסר כלפי החיילים נתגלתה בטווח הארוך כפחות רצויה לממשל האימפריאלי, כי 'בזאת פתח', לדעת סוֹטוֹנִיוֹס, 'את שורת הקיסרים שקנו את אמון הצבא גם בכסף' (חיי קלאודיוס י). חוסר ההערכה שהפגין כלפיו הסנט בשעת המפנה הכביד על קלאודיוס בכל הנוגע להטלת מרותו על המנהל הקיסרי, שלהלכה היה צריך להיות בשליטתו הבלתי אמצעית. ואולם קלאודיוס איש משכיל היה וידע את שידעו מושלים לפניו (ויודעים גם אחריו), כי הצלחתם בשלטון תלויה במידה מרובה באנשים העומדים עמו בקשר פעולה ישיר, בנאמנותם, בציינותם, במסירותם ובדבקותם במשימות שהשליט מטיל עליהם. קלאודיוס לא יכול להכין צוותי פעולה כאלה מבעוד מועד, לא מקרב בני מעמד הפרשים ולא מכל חוג ציבורי אחר, שהרי משחר נעוריו הוא יותר מנרמז שאל לו לפתח ציפיות לכיוון הפרינקיפט. כל השנים ההן בחר קלאודיוס להעסיק את עצמו, להוציא חודשים מספר בשנת 37 כאשר שימש קונסול, בעיון ובכתיבת היסטוריה. עתה בלחץ הנסיבות הוא סבר כי יכול הוא לסמוך רק על עבדיו המשוחררים. משנפלה הכרעתו זו הגדיר קלאודיוס ככוח למדנותו והגיגותו תפקידים ומשימות, והעמיד עליהם את נאמניו הברוקים, הלוא הם עבדי ביתו המשוחררים. הוא מינה אחד ממשוחרריו על האיגרות (ab epistulis), מי שאמור להשיב בשם הקיסר ועל דעתו על האיגרות — שעניינן בעיקר מנהל תקין — המגיעות אל הפרינקפס בורם בלתי פוסק מפקידי ממשל וגם מיחידים. משוחרר אחר מינה על מזכירות האוצר וחשבונותיו (a rationibus); אחר העמיד קלאודיוס על הלשכה הקיסרית לביורר

ענייני שיפוט (a cognitionibus); עוד אחד מהם הועיד לטפל בכל הפניות והבקשות שהופנו דרך קבע אל הקיסר (a libellis) ועוד כהנה וכהנה מינה אנשים מעבדיו המשוחררים לתפקידי מפתח בכירים בממשלו.

לכאורה הייתה אמורה לצמוח ברכה לממשל מהמינויים האלה. מהלך זה נראה כארגון רציונלי, שמגמתו לפזר סמכויות תוך ריכוז הפיקוח הקיסרי, שהרי לא היו אלה מגיסטרטים עצמאים ובלתי תלויים בקיסר, כאלה המבקשים להפגין בתחום פעילותם אי־תלות מופגנת ושיקול דעת עצמאי. ואולם התברר שעבדים משוחררים אלה היו רחוקים מלמלא אחר ציפיות אזרחיות ענייניות. ניסיונם האישי בעולמה של רומא לימדם כי אחד שכמותם קונה בכסף לא רק את חירותו האישית. בסכומי כסף מכובדים יכול אחד שכמותם לרכוש ברומא גם מעמד חברתי מכובד ומפצה בקרב בני החורין שמלידה. אכן זרם הממון ממלקוח ומשוחד קלח אל כסייהם של משוחררי קלאודיוס אלה, עתה ראשי המנגנון הקיסרי של האימפריה. מנגנון זה החל להקרין מצדו האחר, הצד האפל של הביורוקרטיה הקיסרית הבכירה, מסרים ומשמעויות שלא הוסיפו אהדה לקלאודיוס לא בקרב בני המעמד הסנטורי וגם לא בקרב בני מעמד הפרשים. אין ספק שברבות הימים הבחין קלאודיוס בכל אלה, אלא שהתקדים כבר נקבע ונהיה לסימן היכר נוסף ומפריד בין משטר הרפובליקה שהיה לבין המשכו לכאורה — הפרינקיפט.

לעומת אלה מתברר שקלאודיוס נהנה מאהדה בקרב אזרחים רומים פשוטים. אכן סיעה של סנטורים, שמיאנה להשלים עם קיסרותו של קלאודיוס ועוד יותר עם סדריו החדשים, הצליחה לעורר את הלגט (legatus) הקיסרי בדלמטיה, פוריוס קמילוס סקריבוניאנוס, שלפקודתו סרו שני לגיונות, למרוד בקלאודיוס. הנחתם ואולי יותר מכך תקוותם הייתה, שאם רק יתמרדו מיד יצטרפו אליהם רוב הצבאות של האימפריה ומפקדיהם. סקריבוניאנוס לתדהמתו נוכח לדעת כי אותם הלגיונרים המוכנים לפקודתו להשליך את נפשם מנגד בעתות קרב מסריכים לתת את ידם למרידה בקיסר קלאודיוס. סקריבוניאנוס ושותפיו נאלצו ללמוד כי הפרינקיפט כמשטר טוב בעיניהם של החיילים האזרחים מכל אשר שמעו, ידעו ודימו על משטר הרפובליקה שהיה, שבני המעמד הסנטורי והפרשים נהיו עתה לנושאי דגלו ובשורתו.

קלאודיוס לא איחר להודות לחיילים של שני הלגיונות האלה, ובצד מתנות כסף העניק להם כבוד של חיילים מצטיינים. לכל אחד משני הלגיונות האלה הוסיף קלאודיוס אל תגי זהותם הרגילים את הכינוי 'קלאודיוס' ואת התארים 'חסיד' ו'נאמן'. על נס הלגיון השביעי (לדוגמה) נכתב מעתה Legio VII Claudia Pia Fidelis. כעבור זמן לא רב הראה הקיסר קלאודיוס כי הוא זוכר היטב את חסד הלגיונרים שעמדו לימינו בשעת מצוקה. הוא תיקן למען הלגיונרים — שנאסר עליהם להינשא בתקופת שירותם הצבאי — חוק מיוחד של (חיילים) נשואים (privilegia maritorum); חוק זה הכיר בדיעבד בנעשה ולא התעלם מן העובדה שמדובר באזרחים רומים המנועים להלכה משום שירותם המיוחד להקים משפחה למשך 20 שנה לפחות. סנטורים בעלי ראייה חדה ודאי הבחינו בהעדפת הלגיונרים

בשעת המשבר וודאי הביאו אותה מעתה בחשבון בגיבוש הערכותיהם על הפוליטיקה הפנימית ברומא. ואמנם היו סנטורים שמצאו להם פיצוי ואף ראו את עצמם מפויסים כלשהו ביחסו ההוגן של קלאודיוס כלפיהם וכלפי מוסד הסנט בכלל. זו הייתה תבונתו של קלאודיוס לעשות להרגעת הרוחות ולהטיית מאווייהם של בעלי עניין אלה ואחרים אל אפיקים אחרים, כמו המלחמה לכיבוש בריטניה.

מעורבים ומתערבים בבחירת הפרינקפס החדש במצולע של הכוחות הלא שווים בחברה הרומית נתגלה מחדש ברכים יתרונם של הפרייטוריאנים בשעה שנרון בן ה-17 היה אמור להיעשות פרינקפס. במצב שנוצר שוב לא נותר לסנט אלא לאשר את מינויו של נרון לאחר מעשה (שנת 54). הלגינות ומפקדיהם נהגו כמי שאינם מתערבים בעניין כל עוד החליף יוליו-קלאודי אחד את משנהו בשלטון.

נרון לא נתגלה כקלאודיוס חדש. כחמש שנים בלבד הוא הצליח לגלות מידת ריסון כלשהי בעמדת הפרינקפס, וזאת ודאי בהשפעת קסקטוס אַפְרַנְיוּס בְּרוּס, מפקד הפרייטוריאנים (praefectus praetorio) ולוקיוס אַנְאוּס סְנָקָה, מורהו זה שנים. לאמו אגריפינה בת גרמניקוס, אשר למען זירוז התקרותיו של בנה הרעילה את בעלה הקיסר קלאודיוס, הייתה בתחילה השפעה ממתנת ומרסנת על נרון. אבל במהרה הותרה הרצועה ונחשף ברכים אופיו הרצחני, הבזבזני והמושחת. מן העדויות שבידינו עולה כי אפילו החנפים שהקיפוהו בהמוניהם בחרו להתרחק ממנו מרוב פחד מפניו עוד לפני שנקלע למשבר שהונחת עליו. מעמדו של נרון החמיר לאחר שנודע כי נציב גליה לוגדוננסיס (Gallia Lugdunensis) גאיוס יוליוס וינדקס הרים את נס המרד בסיסמה 'חירות מטירניה'. ועד שכעבור חודשים ספורים בלבד מרדנות זו דוכאה בידי מפקד הלגינות המוצבים בגרמניה העליונה (Germania Superior), התברר כי נציב ספרד הקרובה (Hispania Tarraconensis) סְרוּוּיּוּס סולפיקיוס גֶלְבָּה הצטרף אל המרד. יתרה מזו, גלבה הכריז שהוא לְגַטוּס (= שליח) של העם הרומי (אשר הסנט מייצגו) ולא של שום גורם אחר. מושל לוסטיניה (Lusitania), מרכז ספרד של היום ומרכז דרום פורטוגל) בעת ההיא, מרקוס סְלוּוּיּוּס אוֹתוֹ נעשה תומכו הנאמן של גלבה; אף הקווייסטור (דרגה למושל שבמחוזו אין מוצבים לגיונות) של בייטיקה (Baetica) בדרום חצי האי האיברי אֶוּלוּס אֶלְיָאָנוּס קייקנה הצטרף אל מחנה גלבה. ברומא הבירה פעל למען גלבה — כלומר ניהל בשם הסנטורים תומכי גלבה משא ומתן עם הפרייטוריאנים על גובה המתת בעבור תמיכתם בגלבה — מפקד הפרייטוריאנים נימפידיוס סְפִינּוּס. בתמורה ל-30,000 ססטרטים לאיש נתרצו הפרייטוריאנים להכריז על גלבה פרינקפס של האימפריה הרומית.

לכאורה זו הייתה קואליציה מצויה למדי: סיעה נכבדה של סנטורים, הפרייטוריאנים שנחשבו ברגיל לעיקר ועוד הלגיונרים שלפקודת גלבה. ואולם בלגיונרים היה חבוי הבלתי נודע, שכן לא כל הלגינות התייצבו לימין גלבה. התנשאותו של גלבה בן ה-72 לשלוט באימפריה נראתה כחושפת את חולשתה של

הקואליציה המזומנת יותר משמגלה חוסן של מתיימר לרשת את שושלת היוליו-קלאודיים. לדעת טקיטוס אכן נחשף עם גלבה סוד הַהָה אי-ודאות. נתגלה כי מעתה יכולים להעמיד פרינקפס על האימפריה בכל מקום ולא עוד ברומא הבירה בלבד. הרי לגלבה הריעו ראשונה לגיונרים בספרד. עוד התגלה כי באין מועמד הגון לקיסר בקרב משפחת הפרינקפס רואים את עצמם המצביאים של החילות המשרתים במרחבי האימפריה כשירים וראויים להציג את מועמדותם לשררה העליונה. עם אבחנות אלה התחדדה מיד השאלה הנכבדה: וכיצד ייבחר או ימונה/יתמנה הפרינקפס.

טבעי היה שהקיסר גלבה (לא צעיר כלל) יחליט במהרה על המעשה המדיני שהלם את גילו וגם ענה על ציפיות תומכיו בסנט. אחרי מחצית השנה על כס הפרינקפס (ב־10 בינואר 69) הוא אימץ בטקס חוקי לבן את לוקיוס קלפורניוס פיסו ליקניאנוס. בכך הצהיר כמובן מאליו שקלפורניוס פיסו הוא המיועד לרשת את השלטון. ואולם עתה התעורר מרקוס אותו, נציב לוסיטניה, שנתלווה אל גלבה מראשית הדרך, לתבוע את השררה העליונה. אותו היה בטוח שגלבה היה חייב לאמץ אותו, על כל המשתמע מכך מבחינה מדינית,²⁴ כדי שהוא ייחשב ליורש השלטון. בתוך ימים מעטים קשר אותו עם הפרייטוריאנים והפליג בסכום המתת בעבור תמיכתם בו. בטרם חלף שבוע היו גלבה ובנו המאומץ זה חמישה ימים בין המתים (הפרייטוריאנים רצחו אותם).

עד שעיקלו בחילות השונים את החידוש שבבחירת הפרינקפס עבר הסתיו של שנת 68 ובא החורף. ב־1 בינואר שנת 69, היום המיועד לשבועת האמונים לפרינקפס של האימפריה, הכריזו הלגיונרים החונים בגרמניה על מפקדם הבכיר ויטליוס כעל הפרינקפס.²⁵ חיילי הלגיונות שעל נהר הריין ראו את עצמם שהם רבים במספרם ומשרתים במרחב מסוכן ולפיכך ראויים ואף זכאים להיות הראשונים להריע לפרינקפס החדש. מהלך גורלי זה של הלגיונות החונים על הריין אילץ למעשה את יתר הלגיונות לנקוט עמדה בעניין כלפיהם וכלפי בחירם. קל לשער כיצד שאלות מן הסוג של 'מדוע זה לא נהיה אנחנו שנעמיד את הקיסר החדש על האימפריה?' הילכו עכשיו במחנות הצבא מקצה האימפריה עד קצה.

קרב ההכרעה בין הלגיונות שתמכו בוויטליוס, הנושא תואר קיסר מטעם הלגיונות שעל הריין, לבין אותו נערך בסביבת קרמונה בצפון איטליה (ב־14 באפריל). אותו המנוצח התאבד כעבור יומיים בלבד.

24 גלבה כבר היה כבן 73, ואילו אותו כבן 36 בלבד. אך גם פיסו שאומץ בידי גלבה היה צעיר כבן 33 בלבד. אם גלבה בחר את מאומצו משורה של מועמדים הרי העדיף את פיסו לא על שום ניסיונו הפיקודי (שלא היה לו כלל) כי אם בשל יחוסו; פיסו היה בן למשפחה עתירת יחוס ותפיסת עולם רפובליקנית; הוא היה אפוא המועמד המועדף של סיעת תומכי גלבה בסנט מכוח השקפתם המדינית וציפיותיהם.

25 ההכרזה נערכה במחנה הגייסות בקולוניה אגריפינה (העיר קלן של ימינו), בירת גרמניה התחתונה, ב־2 בינואר 69 ככל הנראה. ראו טקיטוס, דברי הימים א 56, 2.

אלא שבכך לא תמה הפרשה של העמדת פרינקפס יורש לשושלת היוליו-קלאודים. לגיונות המזרח, שתמכו באותו ושלא היה סיפק ברגליהם להגיע למועד אל קרב ההכרעה, הגיבו בכל כוחם. שמונה לגיונות וכוחות העזר המסופחים אליהם — שלושה לגיונות ביהודה ועוד שלושה בסוריה ושניים במצרים — הכריזו על מפקדם אספסיאנוס (Flavius Vespasianus) אימפרטור קיסר (יולי שנת 69). בקרב ההכרעה החדש שנערך גם הוא בסביבת קרמונה (24/25 באוקטובר 69) ניצח אספסיאנוס, והתבררה לכול השיטה החדשה לבחירת הפרינקפס — הסנט ברומא מאשר לאחר מעשה את תואר הפרינקפס למצביא המנצח בפועל בהתמודדות על הכס.

שארית האריסטוקרטיה הרומית לא פיללה שבדרך זו יבוא עליה הקיסר החדש. אף אספסיאנוס היה ער לעובדה הזאת ולפיקך גם מן הטעם הזה הוא דאג לאשש את מעמדו הקיסרי בחוקי יסוד מקיפים שיוכיחו כי אין הוא נופל במאומה, מבחינת חוקי המדינה כמות שהם ומבחינת סמכויותיו וזכויותיו כשליט, מכל קיסר אחר משושלת היוליו-קלאודים.²⁶ אספסיאנוס גם מיהר למנות את עצמו קנסור (censor) כדי שיוכל מכוח תפקידו זה לצרף לסנט אישים חדשים מבני סוגו, הלוא הם תקיפי הערים האיטלקיות (הוא עצמו היה מ־Reate, כיום Rieti) שמחוץ לרומא הבירה. סנטורים אלה היו אמורים בשעת הצורך להשלים רוב קולות להצעות החלטה שיביא אספסיאנוס לסנט.

המציאות החדשה הייתה אפוא שבשררה העליונה לא החזיק עוד נצר למשפחת היוליו-קלאודים, ולא אריסטוקרט רומאי מלידה שימש עוד קיסר. ולא קל מזה: קואליציה של סנטורים ופרייטוריאנים ברומא אין בהם עוד די כדי למנות קיסר. התברר שדווקא חיילי הלגיונות החונים בספר הקיסרות — ואם צריך בדם ואש — מעלים את המועמד לשלטון באימפריה והם שהושיבו את אספסיאנוס על גבעת הפלטיין ברומא.

שנת ארבעת הקיסרים והשלכותיה

דרך ארוכה עבר משטר הפרינקיפט בשנה מתמשכת של ארבעת הקיסרים (68–69). המאמץ של המעורבים במאבק הכוח הזה לשוות למהלכיהם השרירותיים פנים של פעולות שבמסגרת החוקה הקיימת לא יכול היה להסתיר את המגמה המדינית המרכזית שנזקקה בעקבות המשבר האחרון. הלכה אפוא ונסתמנה ההתמעטות

26 ראו ILS 244 = CIL VI 930, Lex de imperio Vespasiani = FIRA² I, 15, שרדה בשלמותה (ראו לעיל הערה 19); מן הנתר אפשר להניח, שאספסיאנוס דאג שתתקבל החלטת סנט מפורשת לפיה כל הסמכויות שהחזיקו 'אוגוסטוס האלוהי וטיבריוס יוליוס קיסר אוגוסטוס, וטיבריוס קלאודיוס קיסר אוגוסטוס גרמניקוס', כולן תעמודנה גם לו. בשלב שני דאג כי תיערך אספת עם (פורמלית כמובן, שהרי זה זמן רב מאוד כבר לא היה אפשר לכנס את בעלי האזרחות הרומית לאספה ממש), והיא שתעניק את מלוא התוקף לטעיפי ההחלטה שכבר אישרו לפני כן בסנט; וכל זאת כדי שהפרוצדורה הפורמלית, דוגמת זו שערך בזמנו אוגוסטוס, תהיה מושלמת.

הניכרת בחשיבותה של רומא הבירה ומוסדותיה במכלול האימפריאלי הרחב, וכן נסתמנה מידת תלותו הגוברת של משטר הפרינקיפט בלגיונרים ובמפקדיהם הישירים. התדהמה שליוותה את שנת ארבעת הקיסרים על לקחיה העקובים מדם תושביה, אורחיה וחייליה,²⁷ הנלחמים אלה באלה, הותירה רושם שלא נמחה גם בתודעת הסנטורים הרומים. בשעת משבר שפקד את רומא כעבור 26 שנים בקירוב (בשנת 96) עם רציחתו של הקיסר דומיטיאנוס, בנו השני (לאחר טיטוס) של אספסיאנוס, דומה כי מאורעות 'שנת ארבעת הקיסרים' שימשו אות אזהרה מאין כמותם.

הקשר לרצוח את הקיסר דומיטיאנוס יצא מחוגי החצר. ככל שהדברים נודעו לאחר מעשה נטלו חלק בקשר שני המפקדים של המשמר הפרייטוריאני, ואפילו אשת הקיסר דומיטיה לונגינה הייתה מעורבת בו. קושרים אלה לא השאירו ליד המקרה את בחירת הקיסר החדש. בחירתם המתוכננת מבעוד מועד נפלה על מרקוס קוקיוס נרווה (Marcus Cocceius Nerva) סנטור בן למעלה משישים שבריאיותו ממוצעת, בן נרניה בחבל אומבריה שבמרכז חצי האי האפניני. האיש הצטיין כל ימיו ביושרו, בהגינותו ובשאר המידות הטובות. ברומא של ימי דומיטיאנוס התנגעו אפוא יותר מכול למידות מעין אלה אצל הפרינקפס. המשורר מרטיאליס אף טרח להחמיא בגלוי לנרווה על מידותיו אלה בכתבו (ספקטקולה יב 1, 6) כי נרווה העז 'להיות איש תמים דרך' (esse bonus) אפילו 'בימיו של פרינקפס אכזר' (sub principe duro), היינו בזמנים הקשים שתחת שלטון דומיטיאנוס. לא רק יושרו של נרווה המליץ עליו; גם ייחוסו היה לא מבוטל. מצד אחד נמנה עם המשפחות הפטריקיות החדשות ומהצד האחר הייתה אמו שאר בשר של היוליו-קלאודים. הפעם לא התערבו הלגינות ולא קמו על הקיסר שהיה נבחרם של הסנטורים ושל המפקדים הפרייטוריאנים. ניסיונו של מושל הפרובינקיה סוריה להתעצם (פליניוס, איגרות ט 1, 13) דוכא בעודו באיכו.

לפיכך ראויות לתשומת לב הקורות בהקשר זה במחנה הלגיון השביעי (Leg. VII Claudia) שחנה על הדנובה. לשמע מאורעות הבירה סברו חיילים ומפקדים של לגיון זה על כי הגיעה שעתם לעסקה גדולה, וכי על מנת לפייסם יצטרך הקיסר החדש לשלם להם מענק מיוחד. אלא שנודמן שם באותה שעה הנואם הנודע דיון איש פרוסה והוא שכנע אותם בדברים להניח את ידיהם ממעשה הרה סכנות שכזה בראש ובראשונה להם עצמם (פילוסטרטוס, חיי סופיסטים א 7).

אופי אפיזודי נשא גם ניסיונו של גאיוס קלפורניוס קרסוס פרוגי ליקינאנוס. הסנטור בעל הייחוס הנכבד מיאן להשלים עם בחירתו של נרווה. הוא סבר כי ראשון המועמדים שבין בכירי המעמד הסנטורי צריך היה להיות באופן הברור ביותר הוא ולא אחר. לחיילים של המשמר הפרייטוריאני הבטיח מענקים מוגזמים במיוחד אם

27 אכן חיילי ויטליוס בדרכם לעלות על רומא הבירה בזוו את הללוטיה (Helvetia) כאילו היו מהלכים בארץ אויב שנכבשה זה עתה. גם החיילים בשירות אספסיאנוס, שפרצו לעיר רומא כדי להיפרע מן הלגיונרים נאמני ויטליוס, נהגו ברומא כבעיר זרה ועוינת.

יתמכו בו בדרכו להשגת מעלת הפרינקפס. משנודע הדבר ברבים (שנת 97) הגלה אותו נרווה מן הבירה אל טַרְנְטוּם, לאו דווקא ארץ גזרה, בלי שהתעמר בו ובמשפחתו, ונהג בו כמי שמרבה לסלוח. נרווה גם אִפְשָׁר לו לצאת לשם בחברת אישתו (דיו קסיוס סח 3, 2), משמע כמורחק מרומא בלבד ולא כמנושל ומוחרם, וכל המשתמע מהגליה על פי שורת הדין.

ברם באלה לא תמו זעזועי המעבר מן השושלת הפלֶווִית אל הסדר החדש. לחיילים הפרייטוריאנים שהצרו על המתת ההגון שחמק מידיהם היה עתה לפה אחד ממפקדיהם בשם קפריוס אייליאנוס (Caperius Aelianus). הלה שם עצמו עתה כתובע את עלבונו של מוסד הפרינקיפט לאמור: לא יכולים לצאת נקיים מי ששלחו יד בחייו של פרינקפס. קפריוס ותומכיו שמו עצמם כמי שתובעים את ראשיהם של הקושרים בפועל על דומיטיאנוס. הנחתם הייתה ודאי סמוכה על ניסיון העבר שבכל מקרה ותוצאה ייצאו הפרייטוריאנים נשכרים. נרווה אמנם בעל כורחו עשה תחילה כמה ויתורים לנוכח תביעותיהם. ואולם משנתבררה לו יותר העילה האמתית שמאחורי תביעותיהם והסכנות הכרוכות בתוספת ויתורים לשכמותם לא נהג כמו הקיסר גלבה. נרווה לא שגה בהכרעתו. הוא לא פנה אל צעיר מיוחס ממעמד הסנטורים כדי לאמצו לבן ולרמוז בדרך זו גם לפרייטוריאנים על יורשו ועל הסבלנות שהם נדרשים לגלות. נרווה ידע כי אין הסנט יריב שקול לפרייטוריאנים בשעה של מבחן כוח. הוא אימץ לו לבן את מרקוס אולפיוס טריאנוס (Marcus Ulpius Traianus) יליד איטליקה בחבל בייטיקה אשר בספרד ובן לאם ספרדית, שהיה המצביא של הלגינות הפרוסים לאורך הנהר ריין עד אל מעבר לשפך המוסלה (Mosella, המוֹזֶל) בואך אַנְדְרֵנאך (בגרמניה).²⁸

בחירתו בטריאנוס רמזה מפורשות לפרייטוריאנים וגם לסנטורים, על סמך ניסיון העבר (שנת ארבעת הקיסרים), כי אל להם לחתור להתמודדות עם חיילי הלגינות. ואמנם הרגיעה במחנה הפרייטוריאנים שבקצה הצפוני של גבעת הווימינאליס לא איחרה לבוא.

גם על הדריאנוס, יורשו של טריאנוס, הכריזו תחילה חיילי הלגינות (הפעם לגינות המזרח באנטיוכיה ב־11 באוגוסט 117). רק אחר כך ולאחר מעשה אושררה מועמדותו בסנט. במתכונת מהלכים שכאלה לא העזו עוד הפרייטוריאנים להעמיד פנים של בעלי המונופול על בחירת הקיסר. אף על פי כן המשיכה לעמוד לפרייטוריאנים הזכות למענק נכבד מכל טוען לשלטון. בסופו של דבר ציפו הקיסרים שהפרייטוריאנים ימלאו בנאמנות וללא סייג את משימתם המקורית: לשמש משמר לפרינקפס. בעת ההיא היה מחנם נפרד ממשכן הפרינקפס שעל גבעת הפלטיין, אולם משמרותיהם יצאו ובאו דרך קבע ממחנה מגוריהם להבטיח את שלום הפלטיין יומם ולילה.

28 זוהי סביבה שרכסי ההרים שמצד מערב האיפל (Eifel) ושמצד מזרח הווסטרלנד (Westerland) גולשים ממש אל חופי הנהר. הרומאים בחרו אפוא סביבה זו שעל הנהר ריין לנקודת ההפרדה התפעולית בין גרמניה העליונה (הדרומית) לבין גרמניה התחתונה, אשר צפונה כבר גבל עם הים הצפוני.

על רקע העלילות הקשורות להתנשאות הקיסרים בדורות שעברו נראים התיאורים בביוגרפיות של האנטונינים בהיסטוריה אוגוסטה כעדות נכוחה להכרת הנסיבות, המהלכים ואופני התחזקותם בשררה העליונה. המחבר-העורך של ההיסטוריה אוגוסטה ראה במעשה בחירת הקיסר עניין מכריע בכל הקשור לגורל האימפריה, אשר לשלומה וחוסנה היה חרד. הן דבר חילופי הקיסרים על הכס ברומא התברר שהוא יותר מהליך שגרתו בממשל מצוי. מרכזיות הפרינקפס בשיטה האימפריאלית ואישיותו עשו את מעשה ההתקסרות למאורע החשוב ביותר בדורו. למעשה נקוו בתוך מהלך נדיר למדי זה (פעמים אף בהפרש של 20 שנה) הציפיות הפוליטיות של החוגים השונים בעלי העניין שהרכיבו את תלכיד האימפריה הרומית. כל חוג ושכבה שהיו להם הרצון והכוח להשפיע ודאי נדרכו באותם ימים שלקראת חילופי המשמרות על כס האימפריום. הרי ברב או במעט חרץ הקיסר לא רק את גורל האימפריה כי אם גם את גורלו של כל אחד מיושביה.

הפרינקפס הכול יכול

אחרי מאה שנות משטר של קיסרים כבר נהיר היה לכול כי הפרינקפס הוא הרשות העליונה, היחידה והמכרעת בכל תחום בחייהם של תושבי האימפריה. בהחלטתו בלבד תלוי נטל המס, היקף הגיוסים לאנגריות (למס עובד), חוסן החוק וטוהר המשפט, גם מידת הריסון שנוהגים שלוחיו וגם השלטונות המקומיים כלפי היחיד בכל רחבי האימפריה. הפרינקפס-הקיסר לבדו הוא המחליט בסופו של דבר על שלום או מלחמה על כל המשתמע מכך לגורל היחיד, חייו, פרנסתו, נכסיו, כליו אף ביתו. תכונותיו של הקיסר, כמו מתינות, נדיבות, צדקות קיבלו בהכרח — בתוקף מעמדו המורם מעם — תהודה שנתגלגלה מאליה מקצה האימפריה עד קצה. בהחלטות הקיסר היו מותנות זכויות האריסטוקרטיה לא פחות מאשר לחם יומם של פשוטי העם. לא ייפלא אפוא שחוגים שונים מקרב אוכלוסיות האימפריה רצו להיות בעלי עניין בתהליך קביעתו של הקיסר החדש.

ואולם המשטר הקיסרי מתחילתו לא הכיר בהתאגדויות ולא התיר אותן מאותו הטעם עצמו; לפי שלא רצה שהתאגדויות כלשהן תהפוכנה בשעת מבחן לגורם משפיע על מלאכת קביעת הקיסר החדש. מכונן המשטר הקיסרי אוקטוויאנוס-אוגוסטוס ידע וידעו יורשיו אחריו, כי לעת משבר יכול כל פלג חסר ערך בימים כתיקונם להפוך לבעל משקל על מאזני ההתמודדות. למעשה לא הותרה באימפריה שום התגודדות פוליטית ומכל סוג שהוא, לא ברומא הבירה ולא בשום מקום אחר תחת שמי האימפריה הרומית. עדות אופיינית למדיניות עקיבה זו שנקטו הקיסרים מעשה שגרה — גם אלה המכונים נאורים — נחשפת בחילופי המכתבים בין פליניוס הצעיר בעת ששימש בתפקיד הנציב של הפרובינקיה בתיניה (בצפון מערב אסיה הקטנה) לבין שולחו הקיסר טריאנוס. לנוכח שרפה מחרידה שפקדה את ניקומדיה, שנשרפו בה בתים פרטיים לרוב וגם שני בניינים ציבוריים, היכל לאלה

איסיס ומשכן הגרוסיה,²⁹ ערך הנציב פליניוס חקירה מקיפה במהלכה ובסיבותיה. נאמנו של הקיסר גילה כי נוסף על הרוח העזה שליכתה את האש ללא מעצור תרמו להיקף העצום של הדלקה ונזקיה היעדרם של כלי כיבוי ולו ראשוניים. כמו כן נתבררה לו מידת בטלנותם ואזלת ידם של האנשים במקום. פליניוס מבקש אפוא מן הקיסר היתר להקמת אגודה של חרשים, שמספרם לא יעלה על 150, כדי שהם כגוף מאורגן יהיו מסוגלים לעמוד בפרץ במקרים דומים בעתיד: 'ואני כבר אתן את דעתי על כך שרק חרשים, בעלי מלאכה אמתיים, יתקבלו לאגודה וכי לעולם לא ייעשה שימוש לרעה בזכות שהוקנתה. הן לא יקשה כלל לפקח על מספר כה קטן של מתאגדים' (פליניוס, איגרות י 33). על כך משיב טריאנוס לנציב שלו, כי ראוי להיזכר גם בכך 'שבפרובינקיה שלך ובמיוחד בעריה בגלל התאגדויות שכאלה נקלעו לפרקים הללו לא-ישקט מובהק. תהא הסיבה אשר תהא, וישם התכלית גם כן שבגינם אנחנו מאגדים את האנשים, בסופו של דבר תמיד יקומו מאלה מפלגות וסיעות, ולו לפרקי זמן קצרים'. מוטב, מורה טריאנוס לנציבו, להכין כלי כיבוי ולתבוע מבעלי הבתים כי הם בשעת הצורך יגייסו את האנשים הדרושים למלאכת הכיבוי (שם).

אכן, מחד גיסא מנע השלטון הקיסרי בהכרה ברורה כל ניסיון של התאגדות תושבים בכל רמה שהיא; אך מאידך גיסא גם אין רואים עתה אפילו בקרב אזרחי רומא הבירה את אותה ערנות שהייתה נחלתם בימי הרפובליקה הרחוקים. ובכל זאת, מן הנרמז באיגרת טריאנוס ברי למדי שאילו התיר השלטון התאגדויות של תושבים היה נשמע קולם של האזרחים לנוכח מערכות המשטר הקיים באורח נוקב למדי ואת זאת בדיוק ביקש טריאנוס וביקשו הקיסרים שלפניו ואחריו למנוע.

באיזו מידה השפיע במישורים אופיו של הקיסר על מהלך חייהם ורווחתם של גופי האוכלוסייה העצומים של האימפריה אפשר ללמוד אפילו מן המתחולל סביב מסע של הקיסר ליעד כלשהו ברחבי האימפריה. מטבעם של הדברים לא התנהל הקיסר בגפו במסעותיו אלה, ולא רק עוזריו האישיים והאחרים נתלו למסעותיו. המשמר הקיסרי בראש ובראשונה, שגודלו נקבע בהתאם לנסיבות, מידת הרגיעה של האזור ושיקולים נוספים, היה חלק בלתי נפרד של שדרת המסע של הקיסר. פמליה קיסרית הייתה יכולה אפוא למנות מאות ולפרקים גם אלפי בני אדם ובהמות. לאורך הדרך ובתחנות הקבועות (stationes) לצורך לינת לילה או השתהות מתמשכת יותר היה צריך כמובן להאכיל ולהשקות את כולם, לסייע בתובלה, להבטיח אספקה ולציידם להמשך הדרך. על פי הסדרים שהונהגו כבר בימי הרפובליקה רבץ נטל זה על חבלי הארץ השונים שהקיסר בחר לעבור בהם או להתעכב בהם במסעו. שלטונות הקיסרות נהגו דרך שגרה להודיע לנוגעים בדבר חודשים מראש את תחנות העצירה בתוואי הכללי של המסע ואת מוקדי הביקור הצפויים של הקיסר ופמלייתו כדי שהתושבים שלאורך דרך המסע והשלטונות המקומיים יוכלו להיערך כהלכה מבעוד מועד לכל הכרוך במטלה שהוטלה עליהם בהבטחת התנאים הנאותים למסע הקיסר.

29 המילה היוונית גרוסיה איננה כאן מועצת הזקנים של העיר, כי אם הבניין של הציבור שבו העיר מאכסנת אזרחים באים בשנים, שפעלם למען העיר זיכה אותם לכבוד הזה.

כך קוראים אנו לדוגמה באיגרת מידי מזכיר כפר כלשהו במצרים אל הסטרטגוס של חבל אוקסירינכוס מן ה-19 בדצמבר 131 על ההכנות שכבר נעשו בתחום אחריותו לקראת 'נוכחותו של האימפרטור הגדול מכולם הדריאנוס'. לומדים אנו שלקראת הביקור החלו לאכסן מבעוד מועד שעורה וקש, מספוא, תמרים, חזירים, שמן וגם זיתים.³⁰ אם נצטרף למחשבים את מועד ביקורו זה של הדריאנוס במצרים לקיץ הבא, יעלה כי ההודעות בדבר ביקור הקיסר בראש פמלייתו נשלחו ליעדי השתתות חודשים תמימים קודם לכן, דבר שיש בו גם ללמד על דרך הפעולה והתכנון של מנגוני המנהל הקיסרי. לשלטונות ברומא היה ברור שאין בכוחם של התושבים שלאורך דרכו של הקיסר להמציא מן היום למחרתו את כל הדרוש. יש לכן משום העמקת העדות הזאת בדברי הביוגרף של אנטונינוס פיוס (חיי אנטונינוס פיוס ז 11), המעיד שקיסר זה מכל הטעמים האלה ועוד אחרים העדיף שלא ליזום מסעות באמרו כי 'כבד הוא נטל הפמליה הקיסרית על בני הפרובינקיות גם של פרינקפס הנוטה לכך כי יחסכו בהוצאות'.

על אף הנטל, בחירתו של הקיסר להשתתות למנוחה או ללינת לילה במקום כלשהו לאורך דרכו נתפסה גם כאות וכסימן של כבוד ויקר, ושמא לא אחרון בסדר העדיפויות של חסד. זו הייתה הזדמנות מאין כמוה להגשה או להשמעה של עתירה באופן בלתי אמצעי בנוכחות הפרינקפס; פעמים יכלה זו להיות אף הזדמנות הולמת לזכייה בגמול כלשהו מידו. בדרך כלל נהג הקיסר להפגין תשומת לב וגם להיענות לבקשות של אנשי המקום. הדריאנוס לדוגמה במסעו באביב שנת 131 פקד את פלמירה (תדמור). כתובת (דו־לשונית, ארמית ויוונית) שנשתמרה (פגומה למדי) בחורבות היכל בעל שמיין ('זאוס' המקומי) נחקקה רק כדי להנציח בראש חוצות את הכרת הטובה ש'הפוליס והדמוס' של פלמירה הביעו בפעם השנייה לאחד בשם מאליס, הידוע גם כאגרופה המזכיר *grammateús* (*γραμματεύς*), על שלעת ביקורו 'של הדריאנוס האל המציא שמן בעבור האזרחים וגם האזרחים, ונתן מכספו שלו לכל העניינים של בידור הצבאות'.³¹

חנייתו הראשונה של הדריאנוס באותו מסע הייתה אפסוס, עיר רבת דורות ובעלת מעמד גם בשל נמלה אשר שימש מסוף לדרך המסחרית הארוכה שנתמשכה עד כאן מפנים אסיה הקטנה (בחלקה האחרון לאורך הנהר מִיאָנְדְרוֹס). גם על שום ההיכל לאלה ארטמיס יצא שם אפסוס ברבים, שהרי זה נחשב בעולם העתיק לאחד משבעת פלאי העולם. למדים אנו כי 'המועצה והאזרחים באספתם נמנו וגמרו להעלות על נס את תודותיהם לקיסר הדריאנוס ולכנותו בתארים 'מייסד' (*κτίστης*) ו'מושיע' (*σωτήρ*) על שום המתנות שמעבר למצופה שהעניק לארטמיס וגם על הזכות שהתיר לארטמיס (ההיכל כישות משפטית) לרשת חלקי נחלות ונחלות שלמות שנתרו ללא בעלים, ועל שאישר את תקנון ההיכל (שפעל בין השאר גם כמוסד בנקאי). כן העניק הדריאנוס לאפסוס את הזכות לקבל (לקנות) ממצרים גרעיני תבואה. לא היה זה דבר

של מה בכך, שהרי חסך משלטונות העיר את הטורח והנפתולים שבהשגת דגנים תוך התדיינות בלתי פוסקת על כמויות ומחירים עם סוחרי התבואה, ובמקום זה ליהנות ממקור אספקה קבוע ומקנייה במחירים קיסריים ולא ספסריים.³² כן מימן הקיסר את הכשרתו המחודשת של נמל אפסוס, שבגלל תנאי הסביבה נטה להתמלא סחף לעתים קרובות מדי מגריפת הנהר קאיסטרוס (Kaystros). הדריאנוס הכשיר אפוא מחדש את נמל אפסוס לעגינתן של אניות גדולות.

גם בלי להתייחס להיבט האימפריאלי שבהחלטה זו של הפרינקפס בנוגע לאפסוס, ברור מה רבה הייתה החשיבות למעשה זה של הקיסר לעיר שנמנתה עם המרכזים המסחריים הגדולים ביותר של אסיה הקטנה שמצד זה של הרי הטאורוס (סטרבו, גאוגרפיה טז 641). בידי הקיסר נמצאה אפוא גם קופת השיקום, הפיתוח וההשקעות הכלכליות והכלליות של האימפריה כולה. היה בכוחו של ביקור הקיסר להפוך לשעת מפנה בתולדות יישוב כלשהו מבחינת ביסוס מקורות פרנסתו הקיימים והרחבתם. מצד אחר מחוות שיקום מעין אלה היו מקור בלתי אכזב לקיסרים לצבירת כיבודים והכרזות אהדה והערצה ובייחוד לנאורים שבהם.

גם הדריאנוס היה מודע לכך; לפיכך אין משום הפתעה שהדריאנוס פרסם בשנת 136 צווים שהזמן גרמם ברוח מעין זו. הדריאנוס אפשר לעובדי האדמה במצרים לפרוס את המס בכסף של אותה שנה בתשלומים שנתיים בהתאם לעוצמת הפגיעה שבאה על אזור מחייתם בשל מפלס המים הנמוך של הנילוס. לאחר שנות ברכה (מפלס מים גבוה) באו שנות שפל במפלס המים של הנילוס ובעקבותיו צמצום מדיגי של שדות המזרע עד כדי לאיים על ארץ מצרים עצמה במחסור בתבואה.³³ הדריאנוס דאג אפוא לפרסם הוראה מיוחדת כי בחבל הארץ תְּבִי במצרים העליונה, שנפגע בצורה הקשה ביותר, לא ייגבה המס בכסף בבת אחת; זמן הפירעון יידחה ואף זה ישולם בחמישה תשלומים שנתיים. לעובדי האדמה שבמרחב 'שבעת הנומוי'³⁴ נקבע שיפרעו את המס בארבעה תשלומים; ולאותם שמן 'הארץ התחתונה' (הדלתה של הנילוס בקירוב), אשר נפגעו יחסית פחות מן האחרים, הוא פסק לפרוע את המס הזה בשלושה תשלומים.

עניין מיוחד יש בשאלת הקשר שביין תוכן הצו הזה לבין תוכנה של כתובת אחרת שנחקקה בבסיס אבן; היא נמצאה באַנטינואופוליס (שייח עבאדי)³⁵ והיא מודיעה ש'האימפרטור הקיסר בנו של האל טריאנוס, מנצח הפרתים (particus), נכד האל נרווה, טריאנוס הדריאנוס אוגוסטוס הכהן הגדול,³⁶ בשנת הסמכות הטריבונית

32 לשון התעודה היא כאן לְקוֹנִית ביותר: 'על שהתקין את הובלת התבואה ממצרים'. ראו סמולוד, שם, מס' 494.

33 שם, מס' 462.

34 מדובר כאן במינוח ובחלוקה מנהלית של מצרים בעת ההיא לעליונה, תיכונה ותחתונה. לדעת השלטונות מכת החורב הייתה חמורה פחות בצפון לעומת הדרום. נומוס (יוונית) כאן הוא שם למחוז מנהלי מאז מלכי בית תלמי.

35 ראו OGIS 701; הכתובת במחוזן של קהיר, נתגלתה ופורסמה כבר לפני למעלה מ-100 שנה.

36 pontifex maximus; בכתובת שהיא ביוונית: ἀρχιερέως μέγιστος, הכהן הראשי, הגדול מכולם.

העשרים ואחת (היא שנת 137), מי שהוכרז פעמיים אימפרטור, שימש קונסול שלוש פעמים (בפעם השלישית בשנת 119), אבי המולדת, חנך דרך חדשה "הדריאנית" מברניקה אל אַנטינוואוס (אַנטינואופוליס), המתנהלת לאורך מקומות בטוחים ונוחים למעבר מהים האדום; והיא מצוידת לאורכה במכלי מים מספיקים ומצדיות של חיילים'. הדעת נותנת משום סמיכות התאריכים והעניין כי שעה שבחן את המשתמע מירידת מפלס הנילוס מצא הדריאנוס כי רצוי לו מאוד שעובדי האדמה ישרדו ויהיו כשירים לעבודת השדות והזריעה שלקראת העונה הבאה. מסתבר אפוא כי העבודה היוזמה של סלילת הכביש החיוני בפני עצמו להטיית נתיב המסחר של המזרח אל תחום מצרים נעשתה עכשיו דווקא. מה עוד שהדרך הוליכה אל אַנטינואופוליס, העיר שאת הקמתה יזם לפני זמן מועט בלבד. סלילת דרך זו לאורך למעלה מ-600 ק"מ המציאה לרובבות עובדי האדמה הדחוקים ולמשפחותיהם את קיומם המינימלי באותה תקופת חורב מעיקה של הנילוס. על אף האמור בכתובת לא היה תוואי הדרך לכל אורכו חדש; הדרך הזאת הייתה ברובה מחודשת. הנמל ברניקה על חופו של ים סוף היה ייסוד ופיתוח של המלך תלמי השני פילדלפוס (285–246 לפסה"נ) והוא אף חיברו אל עמק הנילוס בדרך נוחה ובטוחה.³⁷ אין זאת כי מפאת גורמי הזמן לא זכתה הדרך לתחזוקה ההכרחית. עתה נעשתה עבודה יסודית בחלקים שונים ממנה עד כדי (עם קורט של מליצה והתפארות) לכנותה 'חדשה'. ברם לא רווחת הסוחרים מן המזרח הייתה הפעם לעיני הדריאנוס. יוזמתו מצטיירת כאן בראש ובראשונה כדאגתו לכוח העבודה החיוני הזה המספק לרומא הבירה את רוב מכסת החיטה של לחם יומה.

ככל שהילכו ברחבי האימפריה שמועות וידיעות מהימנות על מעללי הפרינקס ופקודותיו, ודאי הגיעו אל קצות הארץ גם ההדים מכל אשר עשה הקיסר הדריאנוס להקלת מצוקת עובדי האדמה במצרים. לעיני דרי האימפריה באשר הם שם הצטייר הפרינקס הזה לא כדמות ערטילאית ומנוכרת, רחוקה ובלתי מעורבת; היפוכם של דברים. במציאות זו היה הפרינקס לממשות אולי הגדולה והיחידה לתקוותיהם, ובבחינת נוכחות קרובה היכולה להשפיע עליהם מטובה ככל עת ובכל שעה. ואם רב היה מספר האכזבות על שיד הפרינקס בוששה להיות מושטת לעברם, אין זאת אלא שהתנחמו בכך שגם ידי אֵליהם מקדמת דנא אינה נפתחת לעברם בתכיפות יתרה לשמע תחנינותיהם ותפילותיהם.

הערצת הפרינקס

תושבי האימפריה ראו בפרינקס מושא להערצה אם לא למעלה מזה. מכונן שיטת הפרינקיפט היה ער ביותר למציאות רצויה שכזאת. כיאות למדינאי שאפתן אך גם זהיר באותה מידה פעל אוגוסטוס למיסוד גילוי זה, להרחבתו ולהעמקתו. הוא השתדל להפוך אותו לגורם מרכזי ומסייע בעיצוב מסכת היחסים שבין המון עם הארץ לבין הפרינקס של האימפריה.

דבר הערצת השליט, הגובלת בהערצתו כמו לאל, לא היה זר כלל בקרב שוכני המרחבים המזרחיים של האימפריה הרומית. אוגוסטוס לא רק שלא מנע בעדם מלעשות שימוש באופנים של הערצת אלים כלפיו – ההאלהה – כי אם עוד השתדל להעניק לכך יסודות של קבע. עניין רב היה לו שהערצה זו לא תפוג כגילוי חולף של זמן המעבר מימי המלחמה והתווה שנתלווה להן אל ימות השלום והסדר שהוא כונן, ואשר מהר מדי לטעמו החלו להיתפס כדבר המובן מאליו. קוראים אנו כיצד בערים שונות באסיה הקטנה הולך ומתואר שלטונו של אוגוסטוס כטובה הגדולה מכול שאה עליהם; והוא עצמו מתואר כאבי החיים המאושרים, כמושיע של המין האנושי.³⁸

הפרינקספס נמצא אפוא ראוי לסגידה בכל עת ובכל דרך, במועדים, בפסילים, במזבחות ובהמנונים. בהתאם לכך בערים שונות ברחבי הארץ נתקבלו החלטות ממין זה, אשר גם הנוצחו באבן והוצבו בהיכלות מיוחדים שהוקדשו לרומא ולפרינקספס הנערץ אוגוסטוס. הערצה כזאת כשל אלים לקיסר בפרובינקיה אסיה (הקטנה) הביאה כאן את נציגי קהילות היוונים להאדיר את שם הפרינקספס בעוד דרכים. למשל, יש אשר החליטו למנות מעתה את ראשי השנה על פי יום הולדתו של הקיסר אוגוסטוס (23 באוגוסט).

החלטות ממין זה לא נפלו כהפתעה על אוגוסטוס; אין ספק שהם נעשו בידיעתו, ברשותו ובהסכמתו, שלא לומר בדרכונו הזהיר. התפקיד לסגוד לאוגוסטוס, שנטלו על עצמן הערים היווניות, הפך בעידוד הפרינקספס לאחד העיסוקים המרכזיים בהווייתן הפוליטית (מלשון פוליס) תחת השלטון הרומי. ההתכנסויות של נציגי הערים היווניות שבפרובינקיה עיקר עניינן היה אפוא מעתה להבטיח בעריהן את תקינותו והידורו של פולחן אוגוסטוס וההתגלמות האלוהית של רומא שלצדו. עם זאת התנהלו התכנסויות אלה תחת עינו הפקוחה של נציב הקיסר בפרובינקיה לבל תחרו פעילותן מגבולות המותר והנסבל.

המרה זו שהמירו הפולייס, ערי המדינה היווניות מן העבר הלא רחוק, את שארית עצמאותן בסגידה לפרינקספס שורשים לה בתהפוכות הזמן. הד לכך עולה מתיאור של טקיטוס (ספרי השנים א 2) את דרכי הממשל הרפובליקני של רומא במחוזותיהם. היסטוריון זה גורס כי 'הפרובינקיות לא מאסו בסדר זה' שכוון אוגוסטוס. הרי המחלוקות בקרב השולטים בשם רומא הרפובליקנית שיבשו במידה רבה את שגרת יומם; תאוות הבצע של המגיסטרטים (פקידי הממשל הבכירים) והסעד המועט שהן מצאו בחוקי המשטר הרפובליקני שהתעוות, תרמו לדעת טקיטוס לכישלון המשטר שהיה. בכירי משטר הרפובליקה לא התאמצו כלל למצוא מסילות אל לב תושבי הפרובינקיות.

לעומת זאת יצר פולחן האוגוסטוס הדדיות חדשה בין הפרובינקיה לבין השלטון המרכזי, הוא הפרינקספס. בצעד זה של מיסוד פולחן האוגוסטוס, אשר מבחינתן של

38 Ehrenberg-Jones, *Documents*, no. 98. הכתובת אמנם חסרה למדי, אך אפשר בכל זאת לקרוא בה עיקרי דברים.

הפרובינקיות המזרחיות לא היה בו כלל מעשה זר ומתפרץ, נהג אוגוסטוס כמי שמציע משא ומתן מסוג חדש בין הקיסרות לבין הפרובינקיות. אוגוסטוס ידע כי יושבי אסיה הקטנה כבר הציעו בזמנו כיבודים של אל לאביו מאמצו יוליוס קיסר המנצח. הנה למשל כתובת הקדשה מאפסוס משנת 48 לפסה"נ וזו לשונה: 'הפולייס אשר ב(פרובינקיה) אסיה וההִמוֹסים (οἱ δῆμοι, גופי האזרחים) והאומות (τὰ ἔθνη) מכבדים (ודאי באמצעות הפסל או המזבח שמבססו הועתקה כתובת זו) את גאיוס יוליוס בן גאיוס קיסר, את הפונטיפקס מקסימוס, האימפרטור, הקונסול פעמיים, את האל המתגלה (θεὸς ἐπιφανής) בן מֶרס וְוֶנוס,³⁹ והמושיע הנודע ברבים של חיי אנוש'.⁴⁰ תושבי הפרובינקיה לא היו חייבים לראות בלשון זו אמירה שמן השפה לחוץ, כפי שהדבר נראה כיום בעיני מעיינים שגדלו ברקמה תרבותית אשר בה לכל היותר אלוהות אחת ואף זאת טרנסצנדנטלית. דורות הפרובינקיאלים של תקופת עיונו לא הכירו בהבדל שבין דת לבין פוליטיקה. אכן לא עברו אלא 20 שנה עד שאותם נציגים מתכנסים של ערי הפרובינקיה אסיה וביתיניה גם כן הציעו לאוגוסטוס הפרינקפס (זמן מועט בלבד לאחר ניצחוננו על אַנטוניוס וקלאופטרה) כינון פולחן אלים לכבודו. כמו כן הציעו לו הקמה של היכל והתקנת חגיגות ומשחקים על שמו (דיו קסיוס נא 6–9, 20). אוגוסטוס לא דחה את היזמה הפרובינקיאלית, וכאבחת דיו קסיוס באותו מקום, זו הייתה למעין התחלה תקדימית. הפולחן שהחל כאן היה לפולחן האוגוסטוס ונמשך אל ימי הקיסרים הבאים אחריו. בבוא העת הוא הקיף לא רק את העמים ההלנים כי אם גם את שאר העמים והשבטים באימפריה הרומית.

בהאלהה זו של האוגוסטוס נכרכו בלי משים עניינים ארציים שמשמעותם הכלכלית והחברתית הייתה גלויה לעין. לומדים אנו מכתובת מימי הקיסר קלאודיוס (בשנים 41–54) כי הקמת היכל ביישוב לכבוד אלוהות הפרינקפס היו בה יתרונות שכדאי להיאבק להשגתם. בדרך כלל הייתה משלחת מוסכמת מטעם העיר יוצאת אל רומא הבירה, אל הפרינקפס, למסור לו בכתב ובעל פה את דבר הערצתם הגדולה של בני העיר כלפיו ואת דבר התלהבותם להקים בעירם היכל על שמו כדי לסגוד לו כאחד האלים. בלי לפרש בכתוב היה ברור לשני הצדדים כי הקיסר שנעתר לכך עתיד לפתוח את הקופה הקיסרית, אם ברב ואם במעט, למען סייע במימוש תכנית הבנייה. פניות מסוג זה לא היו נדירות כלל; לפיכך הקיסר כמוסד היה חייב לתת את הדעת גם לעניין האיזון בין הביקוש להיכלות לפרינקפס לבין רצון הפרינקפס לא לגרוע מן הערך הציבורי והמדיני של ההיכלות הללו בעיני הבריות משום ריבויים ושכיחותם מעבר למידה.

קוראים אנו באיגרת של הקיסר קלאודיוס משנת שלטונו השנייה, שנשלחה אל קהילת האי תַאסוֹס שבצפון הים האגאי, על אופן סיומה של פרשת בקשה ממין זה:

39 הכתובת היא ביוונית, ובה מֶרס וְוֶנוס הם אֶרְס ואפרודיטה.
40 ראו SIG 760. אמנם טרוריקה, אך הגיונה ברור: מי שנחשב לאל גדול הוא ייחשב בהכרח גם ל'מושיע של כלל חיי אנוש' (κοινὸν τοῦ ἀνθρώπινου βίου σωτήρα) ; שם, סוף).

'טיבריוס קלאודיוס קיסר גרמניקוס הפונטיפקס מקסימוס בשנתו השנייה לסמכות הטריבונית, קונסול מיועד בפעם השלישית, האימפרטור, אבי המולדת לאנשי הממשל, למועצה ולעם בני תסוס, ברכות'; ולאחר פתיחה רשמית זו מודיע להם הקיסר במפורש כי אמנם מקבל הוא בעין יפה את הודעת שליחיהם בדבר נאמנותם ומסירותם והערצתם כלפיו; 'אולם מסרב אני להיכלל לפי שסבור אני שהיכל הוא זכות שעומדת לאלים בלבד, אף כי מתרצה אני לשאר הכיבודים שהולמים את הפרינקיפס הטובים ביותר'.⁴¹ במענה זה של קלאודיוס לא נעצר כמובן תהליך ההאלהה של הפרינקפס שהממסד הקיסרי עודד בהתמדה. ואולם ברור שהנושא כולו על השתמעויותיו החברתיות והכלכליות עמד בפיקוחו הישיר של הקיסר ובשיקול דעתו הבלבדית.

הפרינקפס ותושבי הפרובינקיות אוגוסטוס לא שקט על שמריו, ועל פי המודל שפיתח והתפתח בתחום ההאלהה של הפרינקפס באסיה הקטנה הוא פעל להחדרתו – בשינויים מתאימים – גם בחלקים המערביים של האימפריה. בקרב האוכלוסיות שלא היו אמונות על הרגשה וחשיבה של המזרח ההלניסטי השתדל אוגוסטוס להלביש את פולחן הפרינקפס באצטלה יותר רומית באופייה. בתוקף תפקידו כפונטיפקס מקסימוס מאז שנת 12 לפסה"נ היה אוגוסטוס יכול וזכאי להנחות ולכוון כל עניין ברחבי האימפריה שבתחום הפולחן. בלא המשקע הכבד של המסורות הדתיות של המזרח ההלניסטי מצא אוגוסטוס גם טעם וגם אפשרות להקנות לעצם פולחן הפרינקפס במחוזות המערביים של האימפריה אופי הולם יותר ומשולב יותר במסורת הרומית שמימים ימימה. כאן עיצב אוגוסטוס את הסגידה לא עוד על הדרך הבלתי אמצעית של פולחן לפרינקפס החי בחינת בשר ודם. אוגוסטוס גייס כאן לפולחן הפרינקפס ביטוי עקיף יותר, את הגניוס (genius) המוכר כל כך מהמסורת הדתית הרומית וגם קרוב יותר לטעמים של המערביים'.

במסורת האמונות של האיש הרומי הייתה מצויה מעין רוח אלוהית ואישית שנועדה ללוות את האדם מיום לידתו; ואותה רוח (genius) יש אשר תגונן עליו בשעת הצורך. רומאים התייחסו בכבוד ראש לגניוס שלהם ושל משפחתם ועשו בהתמדה כדי לרצותו במנחות למיניהן. אוגוסטוס בחר לרכז את הסגידה לפרינקפס בפרובינקיות המערביות על דרך הסגידה לגניוס של הפרינקפס. ברם בסיסו המעשי כאן היה שווה לזה שבפרובינקיות המזרחיות. גם כאן, במערב, נדרשו נציגי הקהילות באספתם הפרובינקיאלית לעשות למען קיום הפולחן (של הגניוס) הקיסרי, מועדיו והאדרתו. גם כאן דאגו המתכנסים למימון הוצאות הפולחן הזה ואף בחרו מקרבם כוהנים מיוחדים. אף שלכאורה המאפיינים כאן היו שונים מעט מאלה שבמזרח, התכלית הייתה שווה: להגביר באמצעות פולחן הפרינקפס את נאמנות כלל תושבי הפרובינקיות לפרינקפס ולפרינקיפט.

כתובת שנחקקה בחזית מזבח בנרבו⁴² (Narbo Martius, נַרבוֹן שבדרום צרפת) בשנת 11 לסה"נ מספרת, שהמון העם של נרבו (plebs Narbonensium) הקים מזבח בפורום של עירם (לכבוד אוגוסטוס); והם מקטירים ומעלים עליו שלמי תודה מדי שנה בשנה ביום התשיעי שלקראת הקלנדי של אוקטובר (ב-23 בספטמבר, הוא יום הולדתו [בשנת 63 לפסה"נ] של אוגוסטוס); זה היום שבו המזל הטוב של הדור (felicitas saeculi) העמיד אותו (את אוגוסטוס) למושל על חוג הארץ. מעשה רב משמעות זה נעשה על ידי המון העם הנרבוני מכוח נדר (votum) שנטל על עצמו לתמיד (in perpetuum) באורח חגיגי כדי לכבד את האימפרטור הקיסר בן (יוליוס קיסר) האלוהי, האוגוסטוס, אבי המולדת, הפונטיפקס מקסימוס בשנת הסמכות הטריבונית ה-34 שלו (היא שנת 11 לסה"נ) ואת אשתו, ילדיו ואת ביתו (gens), ואת הסנט ואת העם הרומי. הפולחן נועד אפוא לא רק לבעלי אזרחות רומית ומלכתחילה כיוונוהו אל כלל האוכלוסייה של המרחב. ברור מהמשך התעודה שעבדים משוחררים נמצאו כשירים במידה שווה לבני מעמד הפרשים לשמש כוהנים בפולחן החדש הזה. אוגוסטוס היה סבור כי הפרינקפס ושיטת הפרינקפס זקוקים לנאמנות של הכול. לכן הוא דאג להעניק לפולחן אופי לא כיתתי ולא מעמדי בבחינת קול קורא לכל אדם ברחבי האימפריה לנאמנות לו, לפרינקפס ולפרינקיפט כאחד.

דיו קסיוס גורס כי שום קיסר לא הרהיב עוז להעמיד לעצמו ברומא הבירה אף לא באיטליה פולחן ממין זה. ואולם לומדים אנו שגם בחצי האי האפניני, בקומיי שמערב לנפולי,⁴³ זכה אוגוסטוס לכיבודים אלוהיים. קומיי נוסדה בידי יוונים והליכות של עיר הלניסטית היו חלק מעצם טבעו של המקום ולכן אולי אין בכך להפתיע. קוראים אנו ברשימת מעלליו של אחד מעשירי המקום וחשוביו, קלאונקס בן סרפיון הבן הטבעי של פילודמוס, כי הוא הקריב 'פרים לאימפרטור קיסר אוגוסטוס ולשני בניו,⁴⁴ ולאילים האחרים'; וזאת אי שם בעשור האחרון של המאה הראשונה לפסה"נ. נראה שאוגוסטוס לא התנגד במיוחד גם לכך אם כי לא הפעיל לחץ גלוי להאלהתו בחצי האי האפניני. אכן נכונותם של התושבים לצרף את הפרינקפס אל מניין האלים שלהם לצורכי פולחן גם על אדמת איטליה נעמה לו גם מן הטעמים הפוליטיים שנחשבו יפים לפרובינקיות.

הקיסרים שאחרי אוגוסטוס מצאו את פולחן הפרינקפס ממוסד ומקובע. להם רק נותרה מלאכת העידוד וההרחבה, ההכוונה ושכלול הפיקוח על המערכות החברתיות

42 המזבח נתגלה כבר בשנת 1556; ראו ILS 112

43 Cumae, קימָה בפי היוונים, היישוב היווני הראשון בחצי האי האפניני; על פי המסורת ייסד אותו בני חלקיס בשנת 1050 לפסה"נ, אך למעשה לא לפני שנת 750. קומי הייתה באורח טבעי לאחד הצינורות שדרכו ורמו למדנות והשפעה יוונית אל מחוזות חצי האי האפניני, שבא אחר כך תחת שלטונה של רומא.

44 הכוונה לשני נכדיו של אוגוסטוס, גאיוס קיסר (נולד בשנת 20 לפסה"נ ואוגוסטוס אימצו כעבור שלוש שנים) וליקיוס קיסר (נולד בשנת 17 לפסה"נ ואומץ גם כן) בני בתו יוליה ואגריפה. לפי שניהם הלכו לעולמם בהפרש של שנתיים (האחד בשנת 2 והשני ב-4 לסה"נ), ברור מאליו שאפשר לייחס כתובת זו למפנה המאות.

שנכרכו סביבו. ניכר הדבר, למשל, בקיסר אספטיאנוס שטרח בהתמדה להשריש את פולחן הקיסר בחצי האי האיברי בפרובינקיה בייטיקה (דרום חצי האי) ובאותה מידה גם בפרובינקיה אפריקה הפרוקונסולרית.

יורשי אוגוסטוס חשו היטב ביתרונות הכרוכים בפולחן הפרינקפס ועמו בצמידות רומא כהתגלמות אלוהית גם כן (ראו סוֹטוֹניוס, חיי אוגוסטוס נב). במיוחד התגלה כחיובי מאזן ההתכנסויות של נציגי הפרובינקיות, שהעילה הפורמלית להן הייתה הפיקוח על תקינותו והידורו של פולחן הפרינקפס. אמנם לקיסרות שימשו אספות נציגים אלה של תושבי הפרובינקיה כמד דופק לכל הנוגע להפגנת הנאמנות ההכרחית לפרינקפס; אך בדיעבד ולא אחת שימשו אספות אלה לפרובינקיאליס מעין מקום לפתחון פה לשיח ושיג עם הקיסר (ולו בנוכחות שליחיו בלבד) בכל הנוגע למצוקת חבלי הארץ שמהם באו. לקיסר שימשו הנכבדים המתכנסים גם כלי לשאוב ממנו ממישרים מידע מן הנעשה ברחבי ממשלו. כל זאת במקביל למידע, ההערכות והדיווחים שזרמו באורח שוטף אל הלשכה הקיסרית מאנשי המנגנון באותה פרובינקיה עצמה. פרינקפס נבון ודאי ידע לנצל היטב לתכליתו את שני המקורות המקבילים הללו. שגרת דברים זו עזרה לשפר את יכולת התפקוד של השלטון הקיסרי המרכזי ולשכלל את ביקורתו הן על שלוחי המנגנון שלו בפרובינקיה והן על תושבי הארץ הסרים למרותו.

הפרינקפס הפך בהדרגה לסמל המייצג של האימפריה ואפילו החוק שמימי הרפובליקה בדבר הפגיעה ברוממות של העם הרומי הוסב אליו.⁴⁵ ראייה ייחודית זו את הפרינקפס, הפועל כביכול מעל לסבך היחסים המורכבים שבין גופי האוכלוסייה השונים של האימפריה, חתר הפרינקפס להפוך לנחלת כולם ויושבי הפרובינקיות בכלל זה.

כבר הקיסרים היוליו-קלאודים בהשראת אוגוסטוס ראו להתייחס אל תושבי הפרובינקיות באמות מידה חדשות. הקיסרים הבינו כי שלומה ושגשוגה של הקיסרות מותנית גם ברגיעה השוררת בפרובינקיות, אך גם ביכולתם ובסוכייהם של אנשי המעלה מן הפרובינקיות להשתלב במערכות הממשל של הקיסרות ואף במרכזיות שבהן. כאשר בימי הקיסר קלאודיוס נמצאו סנטורים ברומא הבירה שהחמיצו פנים לאמור (שנת 48), כי 'לא תש כוחה של איטליה עד שנבצר ממנה להעמיד סנט לבירתה' (טקיטוס, ספרי השנים יא 23), השיב להם קלאודיוס בנאום ארוך ומנומק המשקף לא מעט מן האידאולוגיה הקיסרית שהייתה מקובלת כבר על היוליו-קלאודים.

קלאודיוס הבהיר לכל בעלי ההשגות הללו כי העיקרון המנחה את הקיסרות הוא פתיחת מעגלים לפני חוגים חדשים מקרב דרי האימפריה על מנת לשלבם בתוכה

45 ראו פליניוס, היסטוריה נטורליס כה 4; פיידרוס, משלים אייסופיים ב 5, 23; בכללותו דובר על 'פשע הפגיעה ברוממות' — *crimen laesae maiestatis* — של העם הרומי. מעיקרה גם זו מחכמתו של אוגוסטוס בניהול המדינה: אין צורך לשנות חוקים מוסכמים ומקובלים מן העבר הרפובליקני, די בלפרש אותם 'כנונה' ברוח המשטר החדש באמצעות תקדים מכוון כנדרש על ידי בעל העניין — הפרינקפס — והשאר כבר יבוא מאליו.

למען חוסן האימפריה הרומית. שילובם של כאלה אף בתוך מערכות ההנהגה עצמה הרי זוהי בעצם מדיניות ישנה נושנה של רומא מראשית ימיה. לדידו של קלאודיוס, מי שהיה אמון על חשיבה היסטורית מכוח עיסוקו בטרם היה לקיסר, שמא בכלל גלום סוד ההצלחה של רומא בעיקרון מנחה זה מאז הימים הרחוקים ועד היום. קלאודיוס סיים את שורת הוכחותיו בהפקידו את בחינת עמדתו זו בידי גורם הזמן: 'סנטורים', בנושא המגיסטרטים שעליו למעשה יצא הקצף לפי שמהם הרי מתמלא בית הסנט, כל אשר נחשב היום ישן נושן היה לפניו חדש'. אמנם בתחילה, מלמד קלאודיוס את שומעיו, באו המגיסטרטים רק מן הפטריקים; אולם כידוע 'מגיסטרטים פלבאים באו אחר הפטריקים, לטינים אחר הפלבאים, משאר אומות איטליה אחר הלטינים; גם דברנו זה עתיד להתישן; ואשר היום עוד תומכים אנו בדוגמאות יימנה בעצמו בעתיד בין הדוגמאות' (שם 24).

דברים אלה נתפסו עקרוניים כל כך ומתווו דרך עד כי מכובדי הפרובינקיה גליה טרחו לצוות כי הנאום הזה של קלאודיוס ייחקק כולו לעדות (שהרי הסנטורים שבאו מקרבם היו העילה של הנאום הזה) ויוצב לזיכרון בלוגדונום בירת הפרובינקיה שלהם גליה לוגדוננסיס.⁴⁶ מגמת הקיסרות הייתה להפוך כל בירה פרובינקיאלית מבחינת הנאמנות לקיסרות ל'אורבס' (urbs, לשון נרדפת לרומא הבירה) וזטא לתועלת הממשל וחוסן האימפריה.

הפרינקפס שהבין לאשורו את תפקידו נהג לתת את דעתו לא רק על קבוצות העילית של הפרובינקיות. גם שלומם ורווחתם היחסית של פשוטי עם היו לא אחת לעניו. ואם גם לא תמיד תאמה המציאות את הסיסמאות החסודות שהציג הפרינקפס לראווה אין בכך למעט מכוונת הממסד הקיסרי בדבר הפנים שהיה רוצה כי ישתקפו מהליכות השררה בעיני המרובים. גם בתחום הזה הייתה דוגמת אוגוסטוס ציון דרך לבאים בעקבותיו בשררה האימפריאלית.

קירנה הייתה פרובינקיה סנטורית, וקרה שתושביה חשו עצמם גזולים ממשפט צדק, מקופחים ונסחטים בידי שליחי השלטון המרכזי האימפריאלי. בסופו של דבר יצאה מטעם הערים של הפרובינקיה משלחת אל אוגוסטוס. אוגוסטוס הוציא בעקבות בירווי היסודיים כמה צווים שנועדו לתקן את המעוות לאלתר ואף למנוע את הישנותו להבא.⁴⁷ אוגוסטוס פסק לשלב את היוונים שבאוכלוסיית המקום ברמות השיפוט השונות כולן עד לגבוהות ביותר, על בסיס פריטי מלא. אוגוסטוס ניסח את החלטתו כך שלא יישאר עוד ספק שהוא רואה בקביעתו קביעה עקרונית 'יאה והולמת' את הממשל הפרובינקיאלי; וכי גם ראוי שיידעו הכול שהצווים שהוא מפרסם נועדו להבטיח את שלומם-רווחתם-ביטחונם (ביוונית: ἀσφάλειαν) של בעלי בריתו של העם הרומי, משמע הפרובינקיאלים; וכי הוא (אוגוסטוס) והסנט

46 ILS 212. במקצת היה דבר גם מגאווות המקום, שהרי הקיסר קלאודיוס נולד כאן לאמו אנטוניה הצעירה, בתו של אנטוניוס הטרימוויר, ולאביו נרון קלאודיוס דרוסוס, בן ליוויה אשת אוגוסטוס. כתובת זו שנתגלתה בשנת 1528 מוצגת במוזאון העיר ליאון, היא לוגדונום הרומית. זמנם של הצווים הללו הוא שנת 6/7 לפסה"נ; הם נכתבו במקור ביוונית ונתפרסמו במחקר לפני כ-60 שנה (SEG IX 8).

יחד עמו נותנים את דעתם על כך שאף 'לא איש אחד מן הנתונים למרותנו' יישא בדבר מה שמעבר להולם (*τὸ προσήκον*) או שיהא קרבן של סחטנות. ראויה לתשומת לב גם העובדה כי אף על פי שהפרובינקיה הייתה סנטורית (שהמושל שלה הוא מינוי של הסנט) פונים החשים נפגעים לא אל הסנט כי אם לקיסר. ואילו הפרינקפס איננו מעביר את השגותיהם לטיפול הסנט, אלא בעצמו עוסק בקובלנה מתחילתה עד סופה. ואולם הפרינקפס ברוב תבונתו המדינית שיבץ בצווים שפרסם גם את שם הסנט (*SEG IX 8*). ברי אפוא כי בעיני הפרובינקיאלים זוהה הפרינקפס עם האימפריה בעוד הסנט כבודו במקומו מונח. יתרה מזו, הפרינקפס הוכיח במעשה זה ובאחרים כי לא זר הוא לפרובינקיאלים וכי הוא האחד והיחיד שער למצוקותיהם ובשעתם הקשה כלל וכלל אין הוא מהסס להתייצב לימינם.

התייחסות בלתי אמצעית זו של הפרינקפס אל בעיות הפרובינקיאלים נתגלתה כחלק בלתי נפרד מהליכותיו של הפרינקפס הנבון. הרי הוא לא התקשה להבין כי על פי תשומת הלב החיובית הזאת בראש ובראשונה הוא נבחן בעיני המוני הארץ 'שלו'. ואף כי לא אחת נראו ודאי בעיני הפרינקפס הבעיות הגדולות של הפרובינקיאלים כקטנות באמות המידה האימפריאליות, דומה כי מעולם לא ניסה לדחות פניות של פרובינקיאלים משום מיעוט החשיבות של ענייניהם בעיניו. קוראים אנו כי אספסיאנוס קיבל משלחת שהעלתה לפניו מחלוקת שנפלה בצפון-מזרח האי קורסיקה בשל בני הקולוניה מריאנה. הללו קנו שם חלקת אדמה מאת הפרוקורטור הקיסרי, אולם גודלה נותר שנוי במחלוקת. הפרינקפס האזין לקובלנה ולא הזדרז להשיב. אך כעבור זמן מה הודיעם באיגרת מיוחדת כי שולח הוא מודד מוסמך לפתור את הבעיה. בשם בני קורסיקה הציגו את הדברים שני אישים מקומיים; כל אחד מן השניים היה בעירו כוהן של האוגוסטוס (*CIL X 8038; Sacerdos Augusti*). לא מקרה הוא שכוהנים בפולחן הקיסר נבחרו למשימה. בני קורסיקה ודאי היו בטוחים אם מניסיונם הם ואם משל אחרים כי אין כמו 'כוהנים של האוגוסטוס' שייחשבו בעיני הפרינקפס ראויים לאמון ולאשראי עוד בטרם יתחיל כל בירור ענייני.

נכונותו של הפרינקפס להיות מעורב בעניינים שוליים בעיני מבחינה כלל אימפריאלית, אך ודאי חשובים מאוד בעיני פרובינקיאלים במקומותיהם הייתה אפוא מתמדת. מוצאים אנו, לדוגמה, את הקיסר הדריאנוס מעורב במחלוקת שעניינה מסי הדייגים באֶלְאוֹסִיס (ממערב לאתונה), והוא מורה לבטל את המס על הדגים שמעלים ברשת דייגי אלאוסיס ומוכרים בשוק המקומי (*IG II/III 2,1103*). גישת הקיסר מתגלה אפוא כגמישה ומתחשבת בנוגע למס מהכנסות צנועות מעיקרן של אנשי עמל.

ההתערבות היזומה של הפרינקפס בנעשה בפרובינקיות באה לרוב מסיבה מעשית ומרכזית: הבטחת הזרימה התקינה והרציפה של המסים אל קופת האוצר. תכלית זו הייתה מקור לערנות מתמדת בחוגו של הפרינקפס. מזווית הראייה של האוצר הקיסרי היה זול הרבה יותר וגם יעיל יותר מכמה וכמה בחינות לרדת בפרובינקיה רגועה מאשר בנסערת. אף על פי כן השתדל הפרינקפס להבליט תמיד את הפנים היותר אֶתִיים שברקע פעולותיו והחלטותיו.

איגרת מהקיסר דומיטיאנוס אל הפרוקורטור קלאודיוס אַנְטוֹדוֹרוֹס בפרובינקיה סוריה מדברת במפורש (וזהו ודאי הסיבה להנצחתה באבן ולהצבתה ברשות הרבים) על כך שהפרינקפס 'מצווה עליך (הפרוקורטור) לדאוג לכך שאיש עוד לא יפקיע (מן הפרובינקיאלים) בהמת משא אלא אם כן דיפלומה שלי (של הפרינקפס) בידיו'.⁴⁸ ברור שצו מעין זה בא לעולם משום המציאות המרה בפרובינקיה שבה נהגו תקיפים רומים למיניהם להפקיע או ליטול באפס מחיר את בהמות העבודה של עובדי האדמה ואף היו כופים את עצמם ואת כבודתם עליהם לאכסניה. טעמו של צו כזה מדבר בעד עצמו. ואולם הפרינקפס מצא לנכון לא רק לקבוע את התקנה כי אם גם לנמק את החלטתו. דומיטיאנוס הסביר (ל'דעת הקהל') כי הולך הוא בסוגיה זו בדרכי אביו אספסיאנוס. אומר הוא לתקיפים שאין הוא מתגרה בהם ומקצץ מעשה זדון בזכויות היתר שלהם. אך עליהם גם לזכור כי כמו אביו שומר הוא ומכבד את הכלל הזה (של קבלת הדיפלומה מידי). גם נימוק שבתועלת הוסיף הפרינקפס, ולפיו אם נלקחים מעובד האדמה בהמות המשא (לשרת תקיף כלשהו שלא על דעת הפרינקפס) גורם הדבר להשבתת העיבוד של השדות והנוק בשל כך גדול מאוד. אך גם טיעון הגזור ממידות היושר מוצאים באיגרת זו. דומיטיאנוס מודיע שמן הראוי לעזור לפרובינקיות מדולדלות, שבמצבן העלוב בקושי מספקות את ההכרחי ביותר. אמנם הפרינקפס התבטא בלשון רפויה למדי כלפי התקיפים הרומים, אך את עצמו הוא מציג כאן כמי שמחויב להגן גם על דינם של הפרובינקיאלים.

קורות המשטר הקיסרי אכן מראות כי הפרובינקיאלים ראו את הפרינקפס כמוצאם ומפלטם האחרון. די היה להם ככל הנראה בעצם המודעות הזאת כדי להעמידו בחזקה של מורם מעל במשמע של מעל כל יילוד אישה אחר. חשיבתם הפוליטיאסטית — בדבר אלים ובני אדם וכל שביניהם בהוויה אחת ומשותפת — רק סייעה להם להעמיד את הקיסר החי בחזקה של מה שהוא באמת היה בעיניהם — כול יכול, אל ממש.

עד כמה נשק הכול על פי הקיסר בכל הנוגע לפרובינקיאלים אפשר להיווכח ממעשה אחד של נרון. בשנת 67 השתהה הקיסר נרון ביוון. יום אחד פקד על רבים ככל האפשר מקרב בני יוון להתכנס ביום הרביעי שלקראת הקלנדי של דצמבר, היינו ב־28 בנובמבר, בקורינתוס. כאן השמיע באוזני הנאספים בין השאר את הבשורה: 'המתנה אשר אנוכי מעתיר עליכם, אישים הלנים, היא לכם בלתי צפויה; אף כי על שום גדלות נפשי דבר איננו חסר סיכוי. מעניק אנוכי לכם מתנה כזאת אשר לא הייתם מסוגלים אפילו לבקש. כל ההלנים היושבים באַכאיה ושעתה נודעת כפלרופונסוס קחו לכם (מידי) את החירות (ἐλευθερία) את הפטור ממס (ἀνεῖσφορά) אשר לכולכם גם בזמנים עתירי המזל הגדול ביותר לא היה כמותו'.⁴⁹

48 SEG VIII 755. כתובת זו נמצאה בחמת על הנהר אורונְטֶס, היא Epiphania בתקופה ההלניסטית-רומית, כ־100 ק"מ בקו אוויר מדרום לאנטיוכיה בירת הפרובינקיה סוריה; חמה מאז כיבושה בידי הערבים במאה השביעית.

49 הכתובת היא מאקרייפיה (ביואטיה שבמרכז יוון) ונבחנה לראשונה במחקר לפני כ־100 שנה (SIG 814).

אמנם לא ככל פרובינקיה הייתה יוון בעיני הפרינקפס נרון, אולם המעשה מעיד על האפשר מבחינת הפרינקפס בכלל ובנושאים של מסים וכספים בפרט. מתת נועם זה לבני יוון לא האריך ימים שכן נרון לא האריך עוד זמן רב בשררה לאחר שחזר ממסעו זה ליוון. יורשיו בשררה (הקיסרים הפלוויים) הזדרזו לבטלו. לענייננו כאן לא המתת הייחודי הזה עיקר גם לא הפקעתו. חשובה מזה ראיית מהלכים אלה ושכמותם מזווית ראייתם של הפרובינקיאלים בכל שנוגע לכוחו של הפרינקפס – רוחחם או מצוקתם תלויה ברצונו של האחד והיחיד, הפרינקפס.

הפרינקפס אדון הפיסקוס

אמת המידה העיקרית לאהדת תושבי הפרובינקיות לפרינקפס היה כובד המס המוטל עליהם. הרצון של הקיסרים מצד אחד לגבות ככל הניתן ומצד אחר הכורח בזהירות ההכרחית בעניין רגיש זה, לבל ייגזזו הצמר עם שארית עורה של הכבשה (סוטוניוס, חיי טיבריוס לב), עשה אותם דרוכים ואף מעורבים מאוד בשאלה הפיסקלית (מלשון *fiscus*, הסל, סל ההכנסות של הקיסרות). הפרובינקיאלים באו לפני הפרינקפס לא רק עם בעיות של עיוותי גבייה. הם פנו אליו גם בדברים מהותיים, כמו עוצם נטל המס ויכולתם לעמוד בתשלומים שמטילים עליהם השלטונות האימפריאליים. בשנת 120 כתב הדריאנוס לאנשי הממשל, המועצה והעם של אפרודיסיאס בעניין תנאי האוטונומיה, הפריבילגיות והחירות 'שהוענקו לכם (לאזרחי אפרודיסיאס) על ידי הסנט והקיסרים שקדמו לי'.⁵⁰ כן קיבל משלחת מהמקום בדבר ביטול המס על ברזל ומסמרים. הדריאנוס נענה לבקשה על אף טענות הנגד של חוכרי המסים. לאחר הבירור שניהל עוד ציווה שעריר זו תוצא מרשימת הערים בפרובינקיה שגובים מהן את מס הברזל והמסמרים. והוא אף מודיע לתושבים בכתב כי 'גם לפרוקורטור שלי [...] בכתבי בנדון וכי עליו להודיע לחוכר המס הזה [על ברזל ומסמרים] באסיה שעליו להתרחק מעירכם'.

מושלים לא מיהרו לקבל החלטות עצמאיות בזיקה לנעשה במרכזי האוכלוסייה שבשליטתם מחשש שמא לא תקלענה אל טעמו של הפרינקפס. פליניוס הצעיר (112/3–61/2) עת שימש מושל מטעם הקיסר טריאנוס לא רק דיווח לשולחו בכתב ושאל לעצתו; הוא גם השאיר לעצמו העתקים של התכתבותו עם הפרינקפס ואף פרסמה אחר כך בספרים. בנושא עיונו מוצאים אנו בדרך כלל מול כל מכתב של פליניוס גם את תשובת הפרינקפס. למשל, חשדו של פליניוס התעורר בעניין פרשת הבנייה של אמת מים לעיר ניקומדיה⁵¹ (איגרות י 37–38). התברר לפליניוס כי החבורה שהייתה אחראית להקמת אמת המים הוציאה על הבנייה שלושה מיליון ושליש ססטרטים, אולם לא השלימה את המלאכה ואף את הבלתי גמור פירקו ממנו לאחר שכבר נבנה. פעם נוספת הוציאו הללו 200,000 ססטרטים על בניית אמת

50 ראו Reynolds, *Aphrodisias*, no. 15

51 על שם מייסדה ניקומדס הראשון מלך ביתיניה בשנים 250–279/80 לפסה"נ, כיום איזמיט בצפון-מערב תורכיה.

המים ושוב לא השלימו דבר, ומה שכבר נבנה נעזב והופקר. לא שמענו על פנייה רשמית כלשהי שבאה מצד תושבי העיר אל המושל (פליניוס) בקשר עם אמת המים הזאת. גם אל הקיסר לא באה השגה באותו עניין מצד נציגי ציבור של ניקומדיה. נראה שב'ביצוע הפרוייקט' היו מעורבים תקיפים מקומיים ואלה הפילו את חתימתם על האוכלוסייה — מצב דברים מקומי לא בלתי מוכר. ואולם פליניוס מוזמנתו מיידע את הקיסר בעניין ואף שואל כיצד עליו לנהוג במקרה הזה. היה ברור לפליניוס כי התעלמותו מן המקרה עלולה להתפרש ברבים כמשקפת את הגישה המקובלת של השלטון הרומי, היינו של הפרינקס, לעניינים מעין אלה. ממענה הקיסר טריאנוס ברור שהעניין אפילו חורה לו והוא מנחה את פליניוס לחקור ולגלות את האשמים בבזבוז הגדול. בשל חומרת המעשה מורה טריאנוס לפליניוס להעביר אליו את רשימת השמות. כן מנחה הקיסר את פליניוס ליטול על עצמו, תחת פיקוחו הישיר, את מלאכת השלמת אמת המים לעיר ניקומדיה.

הפרינקס ביקש להיות ער לנעשה בפרובינקיות מבחינה כלכלית גם כאשר ראשו ורובו היו שקועים בענייני מדינה אחרים. אספסיאנוס רצה לגלות נדיבות כלפי אזרחי ערים בספרד. למשל, הוא העניק מעמד של לטינים (*Ius Latii*) לעיר סבורה. ואולם לא היה בזה כדי לשפר במישורין את מצבה הכלכלי. מועצת סבורה ופרנסיה⁵² הגו אז את הרעיון לבנות הרחבה ליישובם, בעצם עיר חדשה, שתישא את שם הפרינקס (ואין צריך לפרש את הטעם לבחירה של שם זה) במישור הצמוד לעירם. הם סברו כי הרחבה זו תוסיף לחיוניות של יישובם ואף תגרום להתעוררות הכלכלית שעירם כה זקוקה לה. באגרת לקיסר הם תינו את קשייהם ואת חולשת כלכלתם כהקדמה לבקשת ההיתר המקווה מאת הקיסר למימוש רעיון העיר ושמה. אספסיאנוס נענה לבקשתם זו. לעומת זאת לא נתרצה אספסיאנוס לבקשה אחרת, לכאורה צנועה יותר — לעשות שימוש כראות עיניהם בכספי מכסים שהותרו להם לדבריהם על ידי הקיסר. הכנסות אלה השאיר הפרינקס תחת פיקוחו (*ILS 6092*). אולם להבדיל מכך הוא לא הגביל את רשויות סבורה בעניין סוג המתיישבים שהם רשאים להוסיף אל מניינם. משמע הפרינקס הסכים בשתיקתו שהמצטרפים אל סבורה אפילו הם פרובינקיאלים מצויים יוכלו על דעת שלטונות העיר להימנות עם בעלי זכויות של לטינים. אין זאת כי היה בכך משום פיתוי לא מבוטל למשוך אל סבורה פרובינקיאלים בעלי אמצעים השואפים לעלות במעלות הסטטוס החברתי במארג החברה האימפריאלית. וכשם שלא נעלם הדבר מעיני פרנסי סבורה כן היה פתוח לכך הקיסר שטובת המקום הייתה לעיניו.

הקיסרים ובייחוד הנמרצים שבהם פעלו בעקיבות ניכרת בנושא הקידום האורבני במרחבי הפרובינקיות. ברי היה להם כי בין שאר היתרונות שבאורבניזציה יש בתהליך זה תוצר לוואי כלכלי חשוב שבכוחו לעורר פעילות התורמת לשגשוג כלכלה מוניקיפלית קופאת על שמריה, ובכך להוסיף אל סל ההכנסות של הקיסרות.

52 ההנהגה ביישובים השונים שברחבי האימפריה במוקדם או במאוחר החלה להידמות לזו של רומא הבירה.

כדי לסייע לחיזוק ייסוד עירוני מחדש שגם נשא את שמו, דוגמת סטרטוניקאה-הדריאנופוליס, היטה הדריאנוס אוזן קשבת במיוחד לצרכיה המוניקיפליים. באיגרת תשובה (SIG 837) לפניית היישוב הוא קובע שאכן נראה לו כי 'דברים צודקים אתם מבקשים בעבור הפוליס [הארגון העירוני] שקמה זה מקרוב'.⁵³ הדריאנוס אישר בקשות כלליות שונות של ההנהגה העירונית החדשה, והוא מציין באיגרתו כי הוא מעניק להם את ההכנסות מן המסים של ה'כֹּרְה', הוא המרחב הכפרי שסופח אל העיר החדשה בעקבות הייסוד מחדש. בצירוף הכוזה גרם הפרינקפס לא רק להגדלת שטח השיפוט העירוני של העיר המחודשת כי אם גם למעשה כפה על האוכלוסייה הכפרית שסופחה אל העיר את ההתעירוות. הארגון העירוני היה לאין ערוך משקי יותר ונוח יותר לפרינקפס אם לצורך גביית מסים ואם לכל פעולה שלטונית אחרת מאשר הכוזה. הדריאנוס היה בטוח שהכסף הנוסף מעתה אל קופת סטרטוניקאה-הדריאנופוליס יפתח מעגלים כלכליים חדשים בקרבה ואף יעורר ישנים. ודאי גם נאמר להדריאנוס שהכספים אכן יושקעו לרווחת העיר, בתשתיותיה ובבנייה הציבורית המונומנטלית המושכת 'תיירים'. אלה בסופו של דבר יסיפו גם נוי לעיר ואיכות חיים לתושביה, כמו בתי מרחץ, מבנים לעסקי ציבור, תרבות ומסחר. מכוח התורות הכלכליות של זמנם חשבו על אפשרויות של פיתוח אורבני מתוכנן כעל מנוף כלכלי נושא פרי.

מגמה זו בולטת גם מן האיגרת ששיגר הקיסר אנטונינוס פיוס (בשנת 145) לארכונטס (לראשים), לבוליה (למועצה) ולדמוס (גוף האזרחים) של אפסוס (SIG 850). איש עתיר נכסים ואמצעים מבני העיר ביקש להרים תרומה של ממש לעירו. היו בין עסקני העיר שרצו להשתמש בתרומה לשורה של הנאות מידיות, כמו הצגות פאר, מתנות, פרסים, נדבות מכוונות וכיצא בהוצאות שכאלה. משגברה המחלוקת באפסוס הובא העניין כולו לפני הפרינקפס. והפרינקפס שנקרא לפסוק במחלוקת הרחיק לכת עוד יותר משציפו ממנו בני אפסוס. הוא השיב לבני אפסוס שבכוונתו להוסיף משלו — מקופת הקיסרות — על תרומת הנדבן ובלבד שהכספים כולם ישמשו לבנייה ציבורית, היינו למבני ציבור אשר ייפו את העיר: 'ואילו אתם [פשוט] אינכם מעריכים אותו [כהלכה, את רצון התורם]. אנוכי [הפרינקפס] הענקתי לו [לתורם] את כל אשר ביקש [למימוש תכניות הבנייה של נדיבותו]; ומברך אנוכי על כך שהוא [התורם] איננו נוהג כמו עסקנים מוניקיפליים אשר למען עשות לעצמם לאלתר שם טוב מוציאים הם נדיבות על הצגות, מענקים ופרסים של תחרויות; כי אם בוחר הוא להוציא את כספו בתקווה לעשות את העיר מפוארת יותר ואומרת כבוד'.

מעורבותו של הפרינקפס בחיים העירוניים בפרובינקיות לא ידעה למעשה גבולות. ברצותו היה הפרינקפס מוסיף חברים למועצת העיר, או גורע ממנה, בכוח המלצתו בלבד. מוכר מן הכתובים מקרה כזה באפסוס (SIG 838). באיגרת מיוחדת

53 האיגרת היא משנת 127; נראה כי ייסוד סטרטוניקאה מחדש קשור בביקור של הדריאנוס באסיה הקטנה חודשים לא רבים לפני כן.

(שנת 129) פנה הדריאנוס אל הארכונטס ואל חברי המועצה בעניין. אמנם הפרינקפס נוהג באיגרת כמבקש למען איש אחד אזרח עירם שהוא למד להכיר מקרוב, וכביכול מתנהל השיח והשיג בין שווים. הפרינקפס מספר באיגרת לתומו כי אזרח עירם לוקיוס אַרְסְטוּס הפליג אתו כבר פעמים מספר אל הים וככל שיכול עשה אותו לוקיוס כדי להועיל למולדתו (כלומר שירת את הפרינקפס בכל מאודו); ותמיד הוביל את ההגמוֹנס (הנציבים) של הפרובינקיה (לשביעות רצונם). 'אף עמדי הפליג כבר פעמיים [...] [1] מבקש הוא [אותו לוקיוס] להיות חבר מועצה (βουλευτής)'. הפרינקפס מתערב אפוא למענו לאמור: 'משאיר אנוכי לכם את הדוקימסיה [בחנית כשירותו לשמש חבר מועצה] ואם דבר איננו מעכב להיותו ראוי לכבוד. ואנוכי אתן את הכסף כל כמה שנותנים חברי מועצה על שום בחירתו'.⁵⁴

האיסור המונע התאגדויות שעמד בעינו כל אותה העת רוכך בכל זאת מדי פעם בפעם ובייחוד כשהיה בדעת הפרינקפס לקדם בפרובינקיה נושאים כמו בריאות והשכלה. יש שהפרינקפס נהג להעניק הקלות כלשהן לרופאים, לחובשים ואף למורים. בכתובת מפרגמון משנת 74 קוראים כי אספסיאנוס הפלה לטובה רופאים וחובשים בכך שפטר אותם ממס וגם מחובת האכסניה (אכסון בכפייה של חיילים ואנשי הממשל האימפריאלי).⁵⁵ יתרה מזאת, הוא התיר להם להתאגד מקצועית ואף אישר להם זכות התכנסות לענייניהם בתחומי היכולת והקדשים.

בזיקה לעובדות אלה עומדת עדות אחרת מפרגמון מאוחרת בכ-20 שנה. היא מצביעה על רציפות המעקב של הפרינקפס אחר הנעשה בפרובינקיות, והיא גם מגלה טפח מפניה של החברה הפרובינקיאלית בת הזמן ואורחותיה. עולה מן העדות כי המדיניות הליברלית של הפרינקפס כלפי בעלי מקצוע נדרשים אלה למען איכות החיים בעיר נוצלה לרעה בידי רודפי בצע. אלה בתנאים החדשים של התרת הפיקוח ההדוק שמלפני כן הקנו עתה השכלה של רופאים ומורים לעבדיהם ושחררום על מנת שההכנסות הפטורות ממס של משוחררים אלה יזרמו הישר אל כיסיהם. משהובאו דברים אלה לידיעת הפרינקפס הוא זעם על מעשי המעל והעקיפה הללו ולא פחות מכך על שמקצועות שצריכים לרכוש צעירים (בני חורין) נמכרים בעבור בצע כסף לעבדים (*FIRA*² I 73).

התערבות הפרינקפס ברמת התפקוד הזאת בנעשה בעיר הפרובינקיאלית מצביעה על מידת הרצינות שבה התייחס הממסד הקיסרי לנושא העיור ואל כל מה שעלול להטות את העיר מן הכיוון שהתווה לה הפרינקפס. המודעות שהלכה והשתרשה ברחבי האימפריה שהכול מתנהל בתוכה תחת עינו הפקוחה של הפרינקפס רק הגבירה בעיני הבריות את תחושת כול יכולתו של הקיסר וגם הגדילה את המידה של הערצת האלים שכוונה כלפיו. ההכרה בדבר רוממותו של הפרינקפס בכל תחום

54 חבר מועצה חדש בטרם צורך אל מניינה היה מעלה — על פי המקובל, משמע הנדרש — סכום נקוב אל קופת העיר על שום הכבוד (honorarium) שנפל בחלקו. להלכה היו חברי המועצה נבחרים.

ונושא שבחיייהם של תושבי הפרובינקיות — שבודדים מהם בלבד זכו לראותם כאדם חי בשר ודם — עשתה אותו אפילו לפוסק בעניינים של מסורותיהם ודתותיהם. מאיגרת של דומיטיאנוס משנת 84 למדים אנו, כי הפרינקפס נדרש לפסוק גם בעניין המועד הנכון שבו צריכים להיערך המשחקים הפיתיים (הדלפיים),⁵⁶ שנערכו אמנם בדלפוי כל שנה שלישית, לאחר המשחקים הנערכים באולימפיה (האולימפיים). דומיטיאנוס אכן מורה כי 'טבעי וצודק הוא שיישמר [המועד] בהתאם לחוקים האמפיקטיוניים' (SIG 821).

הפרינקפס מעניק אזרחות רומית מרכזיות של הפרינקפס בחייהם של תושבי הפרובינקיות נבעה גם מאותו פן של המדיניות הקיסרית שאפשר לפרובינקיאלים פשוטי עם לקבל מידי אזרחות רומית. ראשיתה של המדיניות הרומית הנוטה להקנות אזרחות לפרובינקיאלים נעוצה עוד בימי משטר הרפובליקה. תחת משטר הפרינקיפט עבר בלעדית לידי הפרינקפס כל כוח ההחלטה גם בתחום חשוב ועקרונני זה. ככלל אפשר לומר שעד שנת 212/213 — עת העניק הקיסר אנטונינוס קרקלה את האזרחות הרומית לכל דרי האימפריה בני החורין שבה ושאינם נתונים להגבלה של משטר צבאי מכל סוג שהוא — נחשבה האזרחות הרומית ברחבי האימפריה ליתרון חברתי ולעתים תכופות גם כלכלי של ממש. במיוחד בלט הדבר במשא ומתן של אדם עם הערכאות, וגם בהיבטים השונים של חיי היומיום. האזרחות הרומית נחשבה בעיני פרובינקיאלים לפרובילגיה שראוי להתכבד בה ולהתאמץ להשיגה. לפרינקפס היה עניין רב לעשות באזרחות הרומית שימוש של מנוף המרים את יושבי האימפריה, השואפים לכך והמוכיחים כוונה זו במעשים, אל הנאמנות האופטימלית.

הדרך אל האזרחות הרומית נפתחה בידי הקיסרים לכל מי שהיה נכון למלא תפקידים ציבוריים מן האחריות העליונה בעיר הפרובינקיאלית, תפקידים שרכישתם הייתה כרוכה גם בממון. באותה מידה, אבל בדרך הוכחה שונה, יכלו לזכות באזרחות רומית פשוטי עם וזאת לאחר התגייסות מרצון לשרת מכסת שנים (25 בדרך כלל) ב'חילות העזר' (auxilia) של הצבא הרומי. ההתגייסות מרצון אל חילות העזר של הצבא הרומי הגיעה מדי שנה בשנה לכדי 10,000 צעירים מן החסונים שבבני הפרובינקיות. השירות הצבאי הממושך תחת הפיקוד הרומי בהווי הרומי ולמען התכלית הרומית עשה אותם בעיני הממסד הקיסרי — לאחר תום תקופת שירותם — ראויים לאזרחות רומית. יתרה מזו, בתום תקופת שירותו, בתנאי ששוחרר בכבוד (honesta missione), זכה החייל באזרחות לא רק לעצמו, ולפי החוק זכו באזרחות רומית מלאה גם אשתו וגם צאצאיו. עם השחרור נטל החייל עמו אל האזרחות גם את מה שחסך בתקופת שירותו (השירות בצבא הקיסרי התנהל על בסיס של שכיר במשכורת קבועה, שממנה מנכים סכומים קטנית יחסית של הוצאות

56 משמו של הדרקון, הנחש האגדי Πύθων אשר שכן בנקיקי הר פרנסוס, ההר של דלפוי, ואפולון קטל אותו בחצו, ומאז נודעו המשחקים שנערכו כאן לכבוד אפולון קוטל הפיתון (הפית).

שוטפות מוגדרות), ולא אחרון בחשיבות — הוא נשא עמו את התעודה⁵⁷ שצוין בה שמו והצו הקיסרי שעל פיו הוענקה לו האזרחות הרומית המלאה. עד אמצע המאה השנייה בקירוב, היינו עיצומם של ימי הקיסרים המכונים נאורים, לא חשו ברומא מחסור במתגייסים מרצון בקרב הפרובינקיאלים. ואולם בהדרגה פחת מספרם של הפרובינקיאלים שפנו בהתלהבות אל השירות הצבאי. הסיבות לכך לא נתפרשו במקורות שלרשותנו; אך ידועה תגובת הקיסרים. אם עד עתה היו כלולים בתעודת האזרחות של החייל הפרובינקיאלים המשתחרר גם בניו שנולדו לו בתקופת השירות, הנה מעתה שינה הפרינקפס את תחולת החוק לאמור: הבנים לא יחול עליהם עוד חוק האזרחות הרומית. הקיסרים פשוט התכוונו שצעירים אלה, בנים של החיילים המשוחררים הפרובינקיאלים, ילכו בדרכי אבותיהם ולהשגת האזרחות הרומית יתגייסו אל השירות הצבאי של האימפריה.

כדי להגדיל את כוח המשיכה אל השירות הצבאי בכלל נהגו הקיסרים לא אחת להעניק הקלות שונות וגם משמעותיות לחיילים המשוחררים לסוגיהם, ואף עשו אותם לקטגוריה מיוחדת לפרקים לצורכי מיסוי. הקיסר דומיטיאנוס (בשנת 89/88) הצהיר: 'נראה היה לי ראוי לפרסם בצו (edicto) דבר שנוגע לכם כולכם; החיילים הוותונים צריכים להיות משוחררים ממסים וממכסים [...] וכי נגד רצונם איש אינו רשאי לבוא אל גבול אדמתם, ביתם ובית העסק שלהם' (ILS 9059; praedia, domus, tabern[ae]).⁵⁸ אכן לפרובינקיאלים מסוג זה היה כוח משיכה לא מבוטל, ועם זאת הלך והצטייר השירות הצבאי כמלאכה כלל וכלל לא קלה. מעבר לעצם הסיכון נתון היה המתגייס במשטר אימונים נוקשה וקפדני ובמסגרת התובעת ציות ללא תנאי. כאשר החייל לא נלחם וגם לא התאמן הרבו להעסיקו בשורה של מלאכות ובעבודות כפיים למיניהן. עיקר ההעסקה של החיילים שעה שהיו פנויים ממלאכת החייל היה בנייה, סלילה, חציבה, עבודות מזדמנות לצורך המערכת הצבאית, אך גם עבודה חקלאית. מעטים יכלו להשתחרר מן החיל כשמקצוע אזרחי מוכן בידיהם.

57 על תעודה ממין זה דיברו כעל התעודה בהא הידיעה, היינו diploma. בדרך כלל זו הייתה לוחית ברונזה בגודל כף יד — פעמים שתיים שחוברו יחדיו במתכנת של מעין פנקס כים מצוי של ימינו — כדי שיהיה נוח לשאתה. בלוחית נרשמה (נחקקה) שורת התקנה הכללית של הקיסר שמכוחה קיבל נושא דיפלומה זו את זכויות האזרח, הזכות לשאת אישה שתהא אזרחית אף היא, הזכות שתעמוד לילדיו (כאשר כזאת אמנם ניתנה) לאזרחות רומית, תאריך ומקום הוצאתה, וכן המקום המדויק שבו הצו המקורי של הקיסר נקבע לראווה ברומא הבירה, והטור והשורה המדויקים בצו הכללי שבה מוזכר שמו של נושא הדיפלומה. לדוגמה ראו סיומה של התעודה דלהלן: 'הועתק ונבדק מלוח הארד שקבוע ברומא בקפיטול, במזבח של הגנס יוליה על ההגבהה שכלפי החוץ מצד שמאל; לוח מס' 1, עמודה מס' 2 ושורה מס' 44' (ILS 1991). כמו כן נוספו בלוחית שמות העדים לאישור נכונותה של תעודה זו; מספרם של העדים לא נפל בדרך כלל משישה, שבעה.

58 לוחית עץ כתובה משני עבריה וערוכה כדיפטיכון (שתי לוחיות); היא נמצאה בשנת 1909 בחורבות פילדלפיה שבחבל ארסינוואָ במצרים. קל להבין מכאן באיזו מידה החוק הכללי הכביד על אוכלוסי ארץ מצרים, מי שלא נתמזל להם להתברך בחוק פרטי כזה או מעין זה.

אף על פי כן נמנעו הקיסרים מלהפעיל מתכונת גיוס בכפייה בפרק הזמן שבעיונו והשתדלו ככל שיכלו להבליט בציבוריות את הצדדים החיוביים שבשירות הצבאי, כמו הסיכויים לקידום במסגרת הצבא, שערכו היה רב גם בחיים האזרחיים. מענקי הממון (donativa) שזכו בהם החיילים לעתים מזומנות למדי היה בהם כדי לפצות על קשיי השירות ולהבטיח עתיד אזרחי סביר לאחר השחרור. הקיסרים היו מודעים לכך וככל שיכלו הרבו בהענקת מענקים חד-פעמיים אלה לחייליהם. יום ההולדת של הפרינקפס, יום עלייתו לכס השלטון והזדמנויות דומות נוצלו בידי הקיסרים להפגנת נדיבותם כלפי חייליהם. ואמנם אין שומעים על מקרים רבים של 'שביתות'⁵⁹ למען הטבת התנאים החומריים של השירות. גם אין שומעים שהחיילים כל אותה התקופה איימו על הפרינקפס, מעבידם, מעצם היותו האחראי לתנאי העסקתם. התבוננות מקרוב במציאות בת הזמן מגלה יחס של הערצה לפרינקפס מצד החיילים מעצם השיטה הקיסרית. מוצאים אנו את הפרינקפס לא רק מחלק דורונים לחיילים, כי אם גם מתהלך בקרבם כאחד מהם, אף משמיע באוזניהם דברי הסבר ועידוד, דברי אזהרה והתעוררות. המחבר-העורך של 'חיי הדריאנוס' בקובץ ההיסטוריה אוגוסטה הבחין במאפיין זה ואף הבליטו. הוא מתאר כיצד הפגין הדריאנוס הפרינקפס של האימפריה נכונות ורצון לחבור עם החיילים לארוחות הקסרקטין השגרתיות שלהם וכיצד צעד בשדרת המסע 20 מילים (כ־30 ק"מ) כאחד החיילים כשהוא עמוס חגור טוראים רגיל של 25 ק"ג בערך; כיצד נהג ללבוש בגד פשוט כאשר שהה במחיצתם, בלא כל הסימנים והאותות של מעמדו ודרגתו; כיצד נהג לבקר חיילים שחלו; כיצד הסדיר, משמע שמש או פרע, את חובותיהם של חיילים שנקלעו לקשיי פירעון בלי לבדוק כלל את הסיבות לכך; וכיצד על ידי דוגמה אישית השתדל לעזור ולעודד בקרבם הליכות של פשטות, מניעת בזבז ואחריות (חיי הדריאנוס [מן ההיסטוריה אוגוסטה] י 2 ואילך). התנהגות זו של הפרינקפס נועדה גם לחבב את הקיסר על החיילים, אך יותר מזה – להגביר את ההערצה כלפיו כמוסד אם בקרב פשוטי החיל ואם בקרב מפקדיהם. המחשבה שניסרה במוחם של אלה הרי ברורה: הנה שוהה במחיצתם האיש אשר ברגע זה ממש וכל שאר ימות השנה יכול להרשות לעצמו כל תענוג ופינוק שבעולם וכל סוג של בטלה, בילוי ושעשוע; אך הוא על אף כל זאת מבכר לעשות במחיצתם. הרהורים מעין אלה תרמו בהכרח לדימוי החיובי של הפרינקפס והקיסרות כאחד. אלה מהם (ודאי לא מעטים), אשר בסתר לבם פקפקו ביכולתם

59 אמנם לא בשביתות במובן המודרני המדובר, וטקיטוס (ספרי השנים 16) אף כינה ניסיון של חיילים להפסיק את מילוי חובות השירות עד כי ישופר שכרם כמעשה של פריקת עול (lascivire). אך בסופו של דבר שעת חילופי הקיסרים נראתה הגיונית ואופטימלית בעיני החיילים להציג את בקשותיהם לשיפור שכרם. ואמנם כך קרה בשעת עלייתו של טיביריוס על הכס (שנת 14) בטרם הצטבר ניסיון בנושא זה אצל שני הצדדים, הפרינקפס והחיילים. ברבות הימים נתקבל הנוהג שהפרינקפס החדש אמנם איננו מגדיל פורמלית את שכר החיילים, אך הוא בא לקראתם במיני מענקים (donativa) חד-פעמיים לעתים מזומנות, שוודאי לא היו מקריים כי אם שקולים במאזניים של הטבות שכר.

לעמוד בפיתוי ממין זה לו רק ניתנה בידם האפשרות, עוד הוסיפו להלך הרוח הכללי בדבר הכבוד והיקר שראוי להם הפרינקפס על שום מידותיו התרומיות והליכותיו. גילויים אלה ומעין אלה חיזקו במישרים ובעקיפים גם את השיטה שמעמידה עליהם קיסרים בכלל וקיסר שכזה לא כל שכן.

הפרינקפס הראוי

הלכי רוח של מי ששלמים עם שיטת הפרינקפט רווחו לא רק בקרב חיילי הלגיונות. בתקופת דיונונו, ימי האנטונינים, כבר מזמן השלימו ברומא עם החירות האזרחית החדשה שמדי הפרינקפס על כל המבדיל אותה מן החירות האזרחית הישנה של ימי הרפובליקה, שלמענה נשפך דם כה רב במלחמת האזרחים שקדמה לכינון משטר הפרינקפיט.⁶⁰ נאום פליניוס,⁶¹ שהושמע בבית הסנט בחודש ספטמבר שנת 100, כבר שואב ממקור זה של תהייה ושיקולי דעת חדשים. ההזדמנות להשמיע את דבריו אלה באה לפליניוס מכוח נוהג דברי התודה (*gratiarum actio*) שהיה משמיע בפומבי מי שמונה למעלת קונסול מוסף (*consul suffectus*) לאותה שנה. הנאום שבידינו הוא למעשה עיבודו לכלל מסה ועולה על כל נאום סביר בפועל (למעלה מ-20,000 מילה). מעבר לדברים שנכתבו באותו חיבור לצורכי השעה בולטת בנאום גם הכרה עמוקה והסכמה מרצון לשיטת הפרינקפס ובלבד שהקיסר כאיש יהיה ראוי למטלה שהופקדה בידי.

המחבר-הנאום מודע לעובדה כי לא מעור אחד עשויה החברה המדינית הרומית; ומציאות זו משתקפת בחריפות בשעה שרומי חסרה פרינקפס שבכוחו לגשר על הפערים. שכן אז נפצרת התהום המסוכנת כל כך לאימפריה שבה 'אלה רואים עצמם אדונים ואלה עבדים' (*sibi alii domini alii servi videbantur*; פנגיריקוס 85 2). ברם פליניוס מאמין כי בכוחו של הפרינקפס לצוות על הכול להיות בני חורין (פנגיריקוס 66 9), משמע לעשות שכל אחד יחוש כי אכן בן חורין הוא. פליניוס קובע במפורש כי לפרינקפס ראוי לשמו תיחשב 'אם תשלוט היטב ברפובליקה ולמען תועלת הכול (*si bene rempublicam et ex utilitate omnium rexeris*; שם 68 1). ברי לו כי במניין זה של 'הכול' כלולים לא רק חברי הסנט ובעלי אזרחות רומית מלאה כי אם גם שאר תושבי האימפריה, משמע הפרובינקיאליים. בסמיכות לשאר הדברים מיצה משפט קצר ונמרץ זה את עיקרה של התאוריה בנוגע לשלטון הפרינקפס הנאור כפי שרווחה בחוגי משכילים שונים ברומא של ימיו. הפרינקפס הנאור, ניתן לנו להבין, ממחר לבוא לקראת הפניות של הפרובינקיאליים וגם של היישובים הבודדים שאינם כלולים בארגון-על כלשהו; הוא כורה את אוזנו בלא קושי לבעיותיהם ובלא עיכוב הוא משיב לעתירותיהם (*audiendo difficultas, nulla in respondendo mora*; שם 79 6).

60 ראו 74–50 *Wirszubski, Libertas*, pp.

61 הוא פליניוס הצעיר שנולד ב-Comum (קומו, צפון איטליה) בשנת 61 ולאחר אימוצו בידי דודו נקרא בשם *Caius Plinius Caecilius Secundus*. בעל השכלה גבוהה היה, עסק בעריכת דין גם בנכסי דלא נייד; אמיד ונדיב, תמך במשוררים ועמד בקשרי עט עם מחברים שונים מבני דורו.

ברור מאליו שדינו של הפרינקפס הוא דין צדק (שם 80 1). הנואם גורס כי צריך שיהיה גלוי לפני הפרינקפס (*manifestum esset*) כי כשם שהוא דן את הכול ובכול כן דנים אותו כלל המוני הארץ, וכך נוהגים הם לא רק לאחר מותו כי אם בעודו בחיים (שם 74 4). מכאן גם מסתברת מהות התפילה שבפי כול: 'שהאלים כך יאהבו אותך כמו שאתה [אוהב] אותנו' (*ut sic te amarent di quemadmodum tu nos*; שם 74 4). בלשון שאינה מותירה ספקות מבהיר פליניוס כי הפרינקפס נמצא במצב של הדדיות ברורה ומתמדת לנוכח תושבי האימפריה כולם. דומה כי משתמעת מכאן אף מעין אזוהרה עקיפה לפרינקפס לאמור: כי באלה ייבחן אם יעמוד ואם ייפול; או בלשון רכה יותר אם ייזכר לטוב או לדיראון עולם.

פליניוס איש המעמד הסנטורי מונה כמובן מאליו בין מעלותיו של הפרינקפס הטוב גם את התייחסותו האוהדת לסנט ותמיכתו המעשית בתחומי פעילותו המסורתיים (שם 69 4). הפרינקפס הנאור הוא מקור תקוותיהם של כל בני רומא, וכמעשי שגרה מעלים הם נדרים 'למען נצחיות האימפריה ולמען שלום הפרינקפס' (*pro aeternitate imperii et pro salute principum*; שם 67 8). לא מקרה הוא שפליניוס כורך את נצח האימפריה עם שלום הקיסרים. לפליניוס ברור הדבר כחלק בלתי נפרד של תמונת עולמו האישית. הוא משמיע באוזני הפרינקפס דברים בוז הלשון: 'אבי העולם [...] נתן [עלינו] אותך [= פרינקפס] מן הטעם שרצה כי אתה תבצע במקומו את מלאכתו [האלוהית, עשיית הצדק בסופו של דבר] כלפי כל המין האנושי' (*mundi parens [...] divina opera [...] te dedit, qui erga omne hominum*; שם 80 4-5) העמקה והרחבה זו של סמכות הפרינקפס, מקור כוחו והאחריות המוטלת עליו נובעות אפוא מראייה כוללת וממוקדת של מוסד הקיסרות ושל התואר אוגוסטוס.

פליניוס מביא — בלי לפרט בהבחנותיו ומקורותיהן — עוד המשלה על הפרינקפס בהקשר הכללי הזה: 'מבחין אנוכי כבר מקדמת דנא כי הבעלים של האלות והבנים של האלים לא זוכים לתהילה גדולה יותר בשל אלוהות הוריהם ובשל חשיבות בנות זוגם מזו שהם כמו מעשיהם מחוללים אותה [את התהילה]' (שם 82 7). נעימה מוסרנית מופנית מפליניוס לעבר הפרינקפס שלו (טריאנוס). ואולם ברור למדי כי פליניוס דן בעשייה של הפרינקפס למען הקיסרות ויושביה באופן כללי ועקרוני. בד בבד מגלה הנואם-המחבר כי ברומא של ימות הקיסרים ה'נאורים' מדמים את הפרינקפס וחושבים עליו בקול רם במונחים מן המעלה האחת עם אלה של האלים שמחביוני האמונה של אבות רומא ומסורתיה.

המשכילות הרומית בת זמנה של הקיסרים ה'נאורים' לא התייסרה במיוחד באבחנות שבין עיר מדינה (פוליס) לאימפריה. המציאות שלתוכה היא נולדה הכריעה כבר מזמן את הכף לטובת האימפריום רומנום (*Imperium Romanum*). משכילי רומא מהיותם בצד הנהנים דומה כי גם לא חיטטו מדי באופן התהוותה של המציאות הזאת. חיפושיהם במידה שנגעו בנושאים מעין אלה לא חרגו הרבה מעבר לבחינת הצידוקים השונים שיכולים לאשש את שיטת האימפריום. בדרכם זו הם לא היו פורצי גבולות כלל ונהגו דוגמת אנשי עט ורוח רומים מימיו של אוגוסטוס.

ברומא עשו לדגל את הפסוקים של ורגיליוס (70–19 לפסה"נ) המשורר הרומי הגדול,⁶² שגם נתמך בידי אוגוסטוס, לאמור: 'אתה, הרומאי, זכור כי לשלוט על עמים באמצעות אימפריום — כבעל הסמכות לצוות עליהם ולתבוע ציות — נועדת (tu regere imperio populos, Romane, memento) ; באלה כוחך, להבדיל מאחרים שכוחם למשל בפיסול, ברטוריקה או בגילוי התכונות של גרמי השמים' (איניאס ו 851). מכל מקום, על אף כוחם זה לשלוט, מטים הרומאים חסד לנתונים למרותם. אך הם מדבירים תחתיהם (ביד קשה) את המסרבים לקבל את מרותם (שם). תפיסה זו לא הייתה אפוא בחזקת חידוש כבר בימי אוגוסטוס, שכן הוא כבר בא במידה מרובה אל המוכן, אל האימפריה ואל התאוריה האימפריאליסטית שנלוותה אליה.

הפרינקפס והלא רומאים הגילוי האימפריאליסטי עצמו לא היה רומי מקורי. הכירו אותו בתחום הארץ הנושבת זה דורות. קבלת העולם במתכונת של אימפריה לא הייתה זרה גם ללא רומאים, ופעמים אף ראו בה אפשרות מועדפת.

בדברי הרקע שמביא מחבר ספר מקבים א להחלטתו של יהודה המקבי לשלוח משלחת אל רומא לכוונן ידידות וברית עם ראשיה מאריך המחבר בתיאור הישגיהם של הרומאים (ח 1–16). ההישגים שנמנו שם דבר אין להם עם כיבושי הרוח וכל כולם נתונים לשררת הרומאים בפועל ולשליטתם במרחבי ארץ גדולים. מחבר מקבים א, יהודי ארץ ישראלי, כתב את חיבורו קרוב לוודאי סמוך לשנת 100 לפסה"נ, כ-50 שנה אחרי יהודה המקבי, לפני שהובאה הארץ תחת עולה הבלתי אמצעי של רומא. כמשכיל וקרוב להוויות העולם ידע מחבר מקבים א כי רומי של ימיו כבר חולשת על רוב חופי הים התיכון והארצות שבעורפם, וזאת לאחר שלוש מלחמות הכרעה אדירות (יוון, קרתגו וחצי האי האיברי) שהשלימו את שליטת רומא על רוב הארץ הנושבת (פוליביוס א 5, 1).⁶³ בעל ספר מקבים א היה ודאי מודע לעובדה כי בדם רב ובאכזריות לא מעטה (פרק ח, בייחוד פסוקים 10–11) פעלו הרומאים לאורך הדרך שהובילה אותם אל שלטון העל שבידיהם וכי מגמת פניהם הייתה ועודנה להמשיך בדרךם זו אל הגדלת מרחבי שליטתם. אף על פי כן, ובלא כל הערת לוואי מסתייגת, מודיע מחבר מקבים א כי הרומאים מקבלים ברצון עמים תחת חסותם ומחזירים להם בנאמנות ובאמון. רומא לדידו משמע נכנסת בבריתות עם פחותים ממנה בכוח ומגינה עליהם. לעומת זאת אין ללמוד דבר מחיבורו על התמונה של רומא כפי שנצטיירה בעיני יהודה המקבי בשנת 165 לפסה"נ בקירוב. הן לעיני בעל ספר מקבים א, נוספו מאז ימי יהודה המקבי עוד כשני דורות ועוד כמה מאורעות מאירי עיניים בדבר הליכותיה של רומא בזירה המדינית של אגן הים התיכון. די להזכיר אחדים מן הבולטים שבהם, כמו הקץ שהועידו הרומאים לקרת

62 איניאס, שירתו הגדולה של ורגיליוס, הפכה חלק בלתי נפרד מנכסי הרוח של רומא ושל תרבות המערב בכלל.

63 ראו גולן, העולם ההלניסטי, עמ' 374–376.

חדשת (קרתגו, 149–146 לפסה"נ), לקורינתוס ולשאר יוון (146 לפסה"נ), ולנומנטיה (133 לפסה"נ) שבחצי האי האיברי. האומנם תמימותו של המחבר העברי נחשפת כאן?⁶⁴ או שמא אין זו אלא תפיסה שונה בכל הקשור למעגלים המדיניים הבין-לאומיים והשלכותיהם? תפיסה שלא הייתה זרה ביהודה ובירושלים בימים ההם ובימים שלאחר מכן, כמו בשאר חלקי הארץ הנושבת, ואשר לפיה אין להפוך עולמות למען עצמאות מדינית ובלבד שחופש הפולחן מובטח.

ראשיתה של תפיסה זו נעוצה בארצות שבמזרח אגן הים התיכון. כאן מימים ימימה היו אמונים על מעצמת-על המושלת בכיפה וקובעת את מידת מעורבותה במקומות שלטונה ואת מידת התלות בה של החוסים בצלה. נראה כי 'ראייה מזרחית' זו קנתה לה בהדרגה אחיזה גם בשאר הארצות לחופי הים התיכון. מחבר ספר מקבים א איננו מציג את המציאות האימפריאלית הרומית על דרך ההשלמה שמחוסר ברה; נהפוך הוא: רומא מוצגת על דרך ההפתעה לטובה עד כדי לעורר ביהודה ובירושלים רצון להצטרף אל המעגל הרומי. אמנם הרומאים הקפידו במאמציהם בראשית דרכם באגן המזרחי של הים התיכון להסיר ספקות מלב החושדים בתום הליכותיהם, וקשה להניח שבכל מקום ובכל עת הערימו על כולם.

דומה כי דווקא העדות של בעל ספר מקבים א במקרה זה היא הנותנת. בעל ספר מקבים א נמנה אפוא עם אלה, אם ביהודה ואם בארצות האחרות במרחב, שלא ראו בהכרח כרעה חולה את ההגמוניה של מעצמת-על בזירה המדינית הכללית. בעיני בעלי גרסה זו מסתבר שהכריעו דווקא היתרונות שבשיטת הממשל העליון, על אף ההגבלות שהוא מטיל על העצמאות הפוליטית המקומית. שלטון-העל היוצר רגיעה ביחסי השכנים נצטייר בעיניהם עדיף מן הרחישה הבלתי פוסקת שבין בריתות כנות וכוזבות לבין מלחמות חוזרות, אותם תוצרי לוואי של הגישה האחרת — זו החותרת בלא הרף ובלא הצלחה יתירה למאזן כוחות בין הגופים המדיניים השונים בזירה כערוכה למניעתה של המלחמה הבאה. הגישה האחרת, זו שחרתה על דגלה חירות מדינית מלאה, דומה כי נתגלתה בעיני אישים לא רומאים מן הסוג של מחבר ספר מקבים א מאכזבת יותר מאשר מבטיחה.

אפשר שקורות העולם היווני של המאות החמישית והרביעית, ואף השלישית והשנייה לפסה"נ — אותו עולם יווני שנחשב בעיני רבים מן הצופים בו מן החוץ דוגמה ומקור השראה לעדיפות המגמה החותרת לעצמאות מדינית מלאה — נראו פשוט כושלים. הדרך שלקראת מאזן כוחות פנימי שבין מדינות קטנות למען הבטחת מלוא חירותן אפשר שנצטיירה לא רק כבלתי אמינה אלא עוד מוסיפה פקפוקים בנוגע ליתרונותיה המעשיים. בעל ספר מקבים א מלמד כי משכילים ואנשי מעש גם בארץ יהודה ובירושלים היו קרובים לאבחנות אלה, וכידוע לא רק בימי יהודה המקבי כי אם גם בדורות שאחריו. האימפריאליזם הרומי לידי אלה נמצא מתפרץ אל דלת פתוחה; והמטלה העיקרית של הרומיים הצטמצמה בשלב זה או אחר ב'לא

64 אפשר לטעון גם נגד אבחנתו ההיסטורית הלקויה ולהוסיף לשאול גם על מידת הבנתו בתלמודו היהודי, בכתובים של ספר דניאל (בייחוד פרקים ט–יב) למשל.

לקלקל' את הנכונות שבכוח מצד אוכלוסיות האזור לקבלם כמושלים בכיפה התורנים.

בקטע שבאקראי לכאורה מתוך 'חיי אוגוסטוס האלוהי' מאת סוונטוניוס מוצאים משום עדות מכיוון נוסף לאותו הלך רוח רווח, כי אכן רבים הם יתרונות האימפריה להלכה ולמעשה. קוראים אנו (שם 98) כיצד נודמן אוגוסטוס במקרה עת מסע נופש בערוב ימיו אל נמל פוטאולי (צפון מפרץ נפולי); משהבחינו בו הנוסעים והמלחים של ספינה, שבאה באותה שעה מאלכסנדריה של מצרים, הם לבשו כולם בגדי חג ועיטרו את ראשיהם בזרי פרחים, הקטירו לבונה והריעו בקול גדול לכבוד הפרינקפס אוגוסטוס תוך השמעת דברי ברכה ותשבחות. כן קראו לעומתו כי הוא המחייה אותם, הוא המשיט אותם באניותיהם בבטחה על פני הימים והוא הנותן להם ליהנות מן החירות וההצלחה.⁶⁵ קצת יותר מארבעים שנה חלפו מאז אבדה למצרים עצמאותה המדינית (בשנת 30 לפסה"ג)⁶⁶ והנה אנשים מקרבה בלא שנצטוו לכך מריעים, מודים וסוגדים לכובש. אין זאת כי על פי דרכם ולנוכח התנסותם ועברם סברו הללו שהאימפריום של אוגוסטוס אכן מעניק להם ביטחון חיים ומשפט, בטיחות תנועה בים וביבשה, יכולת להתפרנס בהצלחה ותחושה של בני חורין לכל דבר. מכל מקום לא כמערכת בנויה על כפייה נראה האימפריום הרומי בתמונה ספונטנית זו של בני אלכסנדריה על מזח נמל פוטאולי, והוא מצטייר כאן, ולו בדיעבד, לאור הניסיון שהתנסו בו, ככִּרְרָה המועדפת.

תביעתו של הפרינקפס מכל תושבי האימפריה להישבע לו אמונים נראתה בגבולות הלכי רוח שכאלה מובנת ושמא אף מוצדקת.

בדין וחשבון הרשמי של מעלליו (ב'עלילות אוגוסטוס') טרח אוגוסטוס להנציח את זיכרון תחילת ההתמסדות של מהלך חשוב זה לשיטת האימפריום: 'כל איטליה מיזמתה שלה (sua sponte) נשבעה לי אמונים' (שם כה), וזאת עוד לפני קרב אקטיום, כלומר לפני שהכריע סופית את מתנגדיו בראשות אנטוניוס. וכעבור זמן לא רב 'נשבעו [אותה שבועת אמונים] באותה נוסחת לשון תושבי הפרובינקיות גליה, היספניה, אפריקה, סיקיליה, סרדיניה' (שם). שבועת פרובינקיות לפרינקפס יצרה לראשונה מאז החל להתגבש שלטון האימפריום פרספקטיבה חדשה במסכת

65 סוונטוניוס מוסר כי אוגוסטוס הבחין בחוסר העמדת הפנים של המתקבלים ובכך שלא נהגו כפי שנהגו כמצפים לגמול לאלתר בתמורה לדברי חנופה מצויים. הוא סבר כי גם המלחים וגם הנוסעים מאלכסנדריה מביעים את רגשותיהם והדבר שימח אותו מאוד. גם בהמשך יש עניין: אוגוסטוס, שדעתו נתרצתה עליו עקב האירוע הגאה, חילק לכל אחד ממלוויו בו במקום ארבעים זהובים (זהוב אחד, aureus, משקלו אז 8.2 גרמים, ושוויו 25 דינרי מתכת הכסף, סכום כסף נכבד מאוד, השווה לארבע פעמים ויותר המשכורת השנתית של חייל בלגיונות), והשביע אותם לקנות באלה אך ורק מתוצרת אלכסנדריה.

66 קרב אקטיום נערך בתחילת ספטמבר שנת 31 לפסה"ג כשלצד אוקטוויאנוס (אוגוסטוס בעוד ארבע שנים) 80,000 חיילים בערך ולצד אנטוניוס כ-100,000. ניצחון חילותיו של אוקטוויאנוס בקרב זה הפך להכרעה הסופית במלחמת האזרחים המתמשכת כולה (רשמית נגד ממלכת מצרים של קלאופטרה המלכה התלמית). ברבות הימים העדיפו מספרי הקורות הרומים מטעמים יפים בעיניהם להציג את המערכה הזאת כולה כמלחמת רומא עם ממלכת בית תלמי.

ראוי שתיעשה על דרך האימוץ כשהבחירה בסופו של דבר היא בידי הפרינקפס.⁶⁸ מכל מקום, המינוי הנעשה בידי הפרינקפס לבדו ולא על ידי בחירה באמצעות גוף מצומצם ככל שיהיה, יצר מצב מיוחד במינו. לרוב לא היה סיפק בידי המאומץ להכשיר את עצמו לתפקיד הפרינקפס. ההנחות שביסוד מציאות זו לא גרסו אפוא הכשרה קיסרית מיוחדת מתוכננת וממושכת של היורש בכס, אפילו אם הוא נקבע שנים מראש. בחוגי הסנט הרי ייחלו שהפרינקפס הבא ייבחר מקרב הטובים ביותר בעיניהם, ובכל מקרה באחד מקרבם. בהתאם לכך ראוי היה כל צעיר מבני המעמד העליון לקבל את אותה הכשרה עצמה, שבבוא העת והמזל תאפשר לו להפוך מועמד בפועל ליורש הפרינקיפט.

המעשיות היתרה של תבניות חשיבתם מצד אחד והדבקות ככלל במסורת ימי הרפובליקה הגדולים מצד אחר אמנם נטו לכוון את לימודיו של האיש הצעיר בן המעמד הסנטורי לקראת הפעילות הציבורית. כך בימי הרפובליקה וכך בימי הפרינקיפט. הכשרה זו הדגישה את הלימוד להשגת היכולת לנאום באורח כובש ברשות הרבים תוך הפגנת המומחיות והידיעה הדרושים לשם כך.⁶⁹ אף לטעון כהלכה בערכאות נחשב ליתרון לבן המעמד הסנטורי שעניו לעסקי הציבור למיניהם, לתחרות על המשרות, לנטילת חלק במשא ומתן עם השלטונות כדוריהם של בעלי עניין בנפתולי ההתמודדיות עם הסיעות המתחרות וכיוצא באלה. למשל, נושא הבחירה של המגיסטרטים הבכירים ברומא היה בעבר כרוך בהתחרות של ממש בין מועמדים ובהצבעות של אזרחים בוחרים על פי שיטת התכנסויות של המצביעים ביחידות ההצבעה הקנטוריאליות שלהם (comitia centuriata). עם התעצמות משטר הפרינקיפט הפכה הבחירה הישנה להמלצות שמיות מטעם הפרינקפס לסנט, והמומלצים זכו בדרך כלל לאישור הנדרש כדבר המובן מאליו. במצב דברים זה, שבו הפרינקפס הוא הפוסק הראשון והאחרון, ירד באופן נחרץ ברומא הערך המעשי של ההכשרה לנאום בפומבי כאמצעי בדרך להישגים פוליטיים. למעשה נותרה לרטוריקה בימת הנואמים של הסנט ואף כאן בלא תכלית של ממש. הרי נתברר במהרה כי חסרה היא כל סיכוי להשפיע על מהלכים, דבר שהיה לפחות בתאוריה שמור לנאום בימי הרפובליקה הרחוקים. ההשכלה הגבוהה הממוסדת המשיכה אמנם לטפח את הרטוריקה, ואפשר שטיפוח זה היה גם חלק מן ההטעיה העצמית המפייסת כי הקיסרות איננה אלא הרפובליקה בשינוי לבוש חיצוני בלבד כשם שחסידי השיטה החדשה, הקיסרית, נהגו להציגה.

68 הדריאנוס נפנה לעסוק בנושא האימוץ לא לפני שנת 136 (חיי הדריאנוס יג 10). הדריאנוס היה אז קרוב אל שנתו ה־60. ראו גם גולן, חיי הדריאנוס, עמ' 21–23.

69 אמנם קטו הזקן (234–149 לפסה"ג) השמיע השגות בעניין, ברם הן כוונו נגד תכני הלימוד, החינוך והמתודה. שכן קטו עצמו לא חלק כלל על עצם הצורך בהכשרה ראויה לשמה (ולא 'יוונית ורכונית'). בעבור בנו הוא טרח וכתב במו ידיו חיבור רב תחומי, מעין אנציקלופדיה של מונוגרפיות שהקיפה מנושאים בתורת החקלאות עד רטוריקה, תורת הרפואה ושאר תחומים מעשיים ובלתי אמצעיים של חיי היום-יום.

הקיסרים הנאורים זכו אפוא לאותו סוג חינוך שרווח בדרך כלל בקרב בני המעמד השליט, ללא כל הדגשה מיוחדת. יתרונם היה כשל בני עשירי הארץ בכל מקום ובכל זמן. בני אלה יכלו לזכות ברוב שלבי לימודיהם במורים פרטיים מעולים לכל נושא שגילו בו עניין. לא אחת קרה שאותם מורים פרטיים בבית הפרינקפס הצליחו לפתח יחסים עמוקים יותר מן הרגיל של מורה תלמיד עם חניכיהם. גם קרה שיחסים של הכרה וכבוד הדדי, של עצה וידידות כנה המשיכו לעמוד ביניהם גם לאחר תקופת ההוראה הממוסדת. ידועים הקשרים הלבביים בין מרקוס אורליוס לבין מרקוס קורנליוס פרונטו, מי שהיה מורהו לרטוריקה לטינית.⁷⁰ מכתבים שנשתיירו מהתכתבותם מלמדים על החיבה ההדדית ששררה בין השניים ועל ההערכה הרבה שמעבר לכל חובת תלמיד כלפי רבו.

לעומת זאת אין המכתבים חושפים נושאים מקוריים שמכבשונו של עולם שעמדו לדיון בין השניים. לא ניכר בהם אם השניים יצאו אל מסע משותף לתור אופקי עיון חדשים ובלתי נודעים בתחום חשיבה כלשהו, אם של הגות לשמה ואם של אמנות השלטון, מורכבות החברה וכיוצא באלה נושאים. שמא אין בכך להפתיע. העילית של החברה הרומית בת הזמן לא הרבתה להעסיק את עצמה בבעיות פילוסופיות קיומיות של עולם ואדם. דרכם נראתה להם סלולה ובהתאם לכך משנת חייהם סדורה ומתוקנת. מעבר לצורך שבידיעת הלשון הלטינית אף היוונית, הדקדוק, ההיגוי, הניסוח וכיוצא באלה, עיקר הלימוד של ההשכלה הגבוהה נסב סביב תרגילי הוכחה ושכנוע שלקראת חריצת דין במסגרת המשפט הרומי הקיים. טבעי הדבר שהמתאמן בכגון אלה נהג לגייס את כל שלמד, ידע, קרא ושנה מן התרבות המדינית של רומי לתולדותיה יחד עם כישורו המניפולטיבי כדי לזכות במחזאות הכפיים של חבריו ללימודים. הנושאים שמורי ההשכלה הגבוהה נהגו להציג לבחינה לפני תלמידיהם הבכירים היו מן הסוג הגבולי, עניינים או מצבים הניתנים לכאורה באותה מידה גם להגנה וגם לסתירה (controversiae). תרגילים אלה, נושאים נלקחו לרוב מן הבעיות בענייני רכוש אשר ראוי כי יישאר בידי האחד או שמא יעבור לידי של האחר. פעמים טרחו המורים להעניק לשאלה נופך פחות יבש, למשל השאלה דלהלן: קרה שאיש צעיר נפל לידיהם של פירטים. לחינם התחנן באיגרות אל אביו שיפדהו בכסף. לעומת זאת, בת הארכיפירט שועה לשבועתו של הצעיר כי ישא אותה לאישה אם אך יחזור להיות בן חורין (שהרי הפירטים נהגו, אם משפחת השבוי לא פדתה אותו, למכרו לעבד). לבסוף שני הצעירים בורחים והצעיר אמנם נושא את הנערה לאישה. אלא מה? הנה הציעו לאבי הצעיר להשיא את בנו ליתומה עשירה (משמע יורשת יחידה של רכוש רב) והאב תובע מבנו לגרש את בת הארכיפירט. ולפי שהבן מסרב להיענות לבקשה זו של אביו מדיח אותו אביו מירושתו (סנקה, דברים סותרים א 6). עתה מחליט המורה אם התלמיד שלפניו יגונן על החלטת האב או ידרוש משפט צדק לבן שאביו כבר קיפחו פעמיים. אף שאין ללמוד כלל מדוגמה אחת, הנה בכל זאת משקפת הדוגמה שלפנינו את סוג הנושאים שאליהם כיוונו את מאמצי החשיבה של שוחרי ההשכלה והדעת

70 ראו חיי מרקוס אורליוס ב 4; פרונטו, איגרות 71–78.

בתקופת עיונו. דומה שהמציאות החברתית, הכלכלית או החברתית-מדינית בת הזמן לא הועלתה שם תכופות לעיון ולתרגול ולבחינה. ההנחה הבלתי מעורערת שרווחה בעת ההיא בקרב בני העלייה של רומא והייתה נר גם לרגלי הקיסרים הייתה שהאימפריה הרומית כמות שהיא היא המצב הטבעי של הדברים. מעייניהם ושאיפותיהם לא ביקשו להם מוצא בעיון, כי אם במסגרות של הפיקוד והשלטון של האימפריה הגדולה, אם הצבאיות ואם האזרחיות. כל שנותר להם היה אפוא להתמקד במאמצים המכוונים אל הכשרה לקראת שירות מצליח במערכות המנהל הגבוה של האימפריה.⁷¹ ההשתכלות ההשכלתית הזאת גם הבטיחה בסופו של דבר את התמורה המיוחדת — עושר וכבוד — ואלהים נתלווה גם הכוח הטמון במשרות השלטון הגבוהות ובתפקידים הפיקודיים הבכירים בצבא.⁷²

אייליוס אריסטידס על הפרינקפס ועל רומא
 אייליוס אריסטידס העלה על הכתב נאום שבח 'אל רומא' בשנת 143 לאות תודה לפרינקפס אנטונינוס פיוס על שהזמינו אל הבירה. דברים אלה רובם או מקצתם אמנם הושמעו באולם ה'אתניום'⁷³ של רומא הבירה בנוכחות הפרינקפס ושאר מכובדי הבירה לרגל ציון יום ייסוד העיר (ה-21 באפריל) קרוב לוודאי. נאום זה שנשתמר במלואו יותר משהוא תורם להכרת מחברם מעשיר את תמונת האימפריום הרומי שלרשותנו, כפי שזה הצטייר בימי הקיסרים הנאורים בעיניו של משכיל יווני בן הזמן. אריסטידס היה יליד הדריאנותרי בחבל מיסיה שבאסיה הקטנה.⁷⁴ הוא זכה

- 71 חיוניות ההשכלה למען תפיסת משרות בכירות בקיסרות הייתה נעוצה בתקדימים שיצר אוגוסטוס. מסופר (סוטרניוס, חיי אוגוסטוס פח), לדוגמה, כי בהזדמנות כלשהי הבחין אוגוסטוס כי לגוס קונסולרי מאיית מילה בכתובים כדרך איש ההמון ופיטר אותו מתפקידו.
- 72 סוף תקופת הקיסרים הנאורים עומדת גם בתחום זה בסימן השחיקה. לומדים אנו מדיו קסיס (עא 5, 3), כי מרקוס אורליוס מסר פעם פקודה בלטינית וכל הסובבים אותו לא הבינו את מה שאמר משום שחסרו חניך לשוני שיטתי, לא כל שכן חניך גבוה. דיו עוד הוסיף לאירגוניה לאמור, כי הפריפקטוס הפרייטוריאני של מרקוס, שגם כן היה חסר אותה השכלה, העיר לקיסר כי האיש שאליו פנה הקיסר לא הבין את הפקודה לפי שאינו מבין יוונית.
- 73 בניין האתניום (Athenaeum) הוקם בהוראת הדריאנוס באמצע שנות השלושים כמבנה שתכליתו טיפוח ההשכלה הגבוהה ובו אולמות וחדרי עיון. במרכזו נקבע אולם הרצאות דמוי תאטרון (אורליוס ויקטור, על קיסרים יד 2-6). הדריאנוס קיווה שהתקנתו תמריץ את החדרתה של ההשכלה הגבוהה, שהייתה יוונית ביסודה, בקרב שכבות רחבות ברומא הבירה. ואמנם המבנה שימש מורים ותלמידים בראש ובראשונה, אך גם פייטנים, מספרים ונאומים בעלי שם מחוץ לבירה פקדו את המקום לעתים מזומנות והשמיעו שם מיצירותיהם.
- 74 Publius Aelius Aristides נולד ב-26 בספטמבר 117. הדריאנוס נעשה פרינקפס ב-11 באוגוסט אותה השנה; היות שאריסטידס נושא את שם הגנס (אייליוס) של הדריאנוס, יוצא שאת האזרחות קיבל אביו Eudaimon מידי הדריאנוס בעבורו ובשפתו. כשהיה בן 15 שלחו אביו אל העיר הסמוכה Kotyaeion ושם למד אצל מורה דגול בשם אלכסנדרוס; מורה זה נקרא אחר כך ללמד את מרקוס אורליוס. אריסטידס הרבה לערוך מסעות לימוד, שמע את הנואמים הגדולים של ימיו ועשה זמן ניכר לצורכי לימודים גם באתונה, שם בלט אז ה'רודס אטיקוס' כאיש דברים והמילה הכתובה. אריסטידס ודאי גם למד ממנו, ואכן אריסטידס שיבח את ה'רודס אטיקוס כ'ראשון בקרב ההלנים' (נאומים לג 32k).

להשכלה יוונית מקיפה. אפילו נאומו זה ספוג בהמשגה אפלטונית ובמונחים פוליטיים שהפנים מלימודיו בתורת אריסטו ומעיוניו בהיסטוריות של פוליביוס. מתברר (מכמה אזכורים בנאום הזה) כי היה בעל ידיעה מרובה לא רק בתולדותיהם של היוונים, כי אם גם של ממלכת פרס ומרחבי שליטתה. נאום שבח מעיקרו אינו חשבון נוקב של בעל דין, גם אם מוצאו מן הפרובינקיה, עם הבירה הקיסרית ומושליה. ניכר מאוד שבעיניו רב היה ברומא הבירה האור על הצללים. אריסטידס עשה כמיטב יכולתו להבליט את האור הזה בנאומו. ואולם מכלל הן שומעים לעתים בדברו גם מן הלאו.

אריסטידס מדמה את האימפריה הרומית לפוליס קלאסית, ורומא העיר היא בבחינת הקריה, הבירה, של כלל הטריטוריה של הפוליס, היינו המרחב של האימפריה כולה. לדידו היא אפילו זהה וחופפת את הארץ הנושבת, ארץ התרבות כולה (*ἡ πόλις τῆς πάσης οἰκουμένης*; שם 61).

הרומאים עוד הגדילו לדעתו לעשות מן היוונים בעבור האידאל שלהם, הפוליס. הרי הם גם פיתחו את עקרון האזרחות הרומית, עיקרון שאין לו דוגמה וְעַד בזיכרון האנושי. בכך הם יצרו חלוקה חדשה חיובית ופעילה של רומאים ולא רומאים, לאמור אזרחים ומי שטרם נעשו אזרחים. וזאת כאשר החלק הטוב יותר שמקרב הלא אזרחים יכול להצטרף אל גוף האזרחים בהתמדה (שם 59).⁷⁵ מגמה זו גורמת לכך שמוצאים בכל עיר ברחבי האימפריה אזרחים רומים לא רק להלכה אלא שארי בשר ממש (שם 64).⁷⁶ אין דריסת רגל לקנאה (שם 65) בתחומי הקיסרות. הסיבה לכך לדברי אריסטידס פשוטה. הרומאים פתחו את כל ההזדמנויות לפני כולם. הם אף העניקו לכול את ההזדמנות למשול לא פחות מאשר להיות נתונים לממשל. משום כך, לדעתו, האיבה אינה עוד מנת חלקם של מי שנשארו מאחור, אלה שלא עלה בידם להימנות עם האזרחים; וכך הוא הדבר מאחר שהחוקה (*πολιτεία*) היא כללית ומשותפת (*κοινή*) לקיסרות כולה; כאילו המדובר הוא בעיר אחת. ממילא (כמו בפוליס הראויה לשמה) לא הניכור מניע את בני האדם, כי אם הקהילתיות. מצב הדברים הקיים (שם 66) והמשטר הקיים הולם גם את העניים, והוא נראה בעיניהם מועיל גם להם. על דרך זו נהייתה הקיסרות הרומית להרמוניה אחת (*μία ἁρμονία*); שם חובקת כול.

75 הנואם רומז על הדרך שבה נהגים הרומאים להעניק אזרחות לאישים הנושאים באחריות העליונה בערים שברחבי הקיסרות; לאלה שהוכיחו עצמם בעיני השלטון העליון במילוי תפקידי המנהל המקומי לשביעות רצונו של הפרינקס. עם זאת היציבות של החוקים הרומיים העניקה לאישים אלה את מעמדם, רכושם ואת הביטחון מפני שכבות האוכלוסייה המקומיות הדלות, בייחוד במחוזות של היוונים. לאלה העניקה רומא מפני חקיקה מקומית אפשרית מן הסוג של הסמאות החברתיות והכלכליות המסורתיות ביוון כמו 'שמירת חובות' ו'חלוקה מחדש של האדמה', שכן אלה אכן ניסרו בחלל העולם היווני עד שהוטלה על יוון החסות הרומית העליונה. ראו פוקס, מדינה וחברה, עמ' 105–124.

76 *ὁμόφυλοι*, משמע בני אותו שבט עצמו, אותה אומה, בעלי מוצא משותף, בעלי קרבה של שארי בשר.

אפילו מסירים מן הנאום את הכסות הרטורית הכבדה, החנופה הגלויה והסמויה ומס השפתיים גם יחד, עדיין נשאר גרעין דברים מוצק שראוי לענות בו. האימפריה הרומית, בייחוד זו של הקיסרים הנאורים, מצטיירת מזווית ראייתו של משכיל יווני, למדנותו והתנסויותיו, כמגרת-על מדינית מתקנת לעומת כל מה שידעו לכונן בתחום זה הפרסים, היוונים וירשי אלכסנדר 'הגדול'. האזרחות הרומית בת ההשגה ללא רומאים היא לידו חידוש מהפכני, המוסיף לחוסן האימפריה ומעניק לה את יציבותה. קיסרי רומא בחקיקתם ובמעשיהם השכילו להקהות אפילו את חוד הניגוד שבין עושר לעוני. אמנם הם לא העבירו את העוני מן העולם, אך מסכת התקנות שתיקנו הפרינקיפס הניחה באופן כלשהו את דעתם של רבים בבחינת הצדק באימפריה הרומית הוא אכן בר השגה. אנשים רבים מכל החוגים סברו כי המציאות כפי שמעצבים אותה הפרינקיפס הנאורים היא בחזקת הטובה ביותר האפשרית גם לעניים וגם לעשירים.

ברם מותר להניח כי לעניי הארץ היו השגות יותר נחרצות על מדיניות הפנים של הפרינקיפס הרומי. ואולם על התנגדות ולו קולנית וגורפת של קשי היום בחברה הרומית לקביעות הקיסריות אין אפילו הדים ברורים בכתובים. האומנם העלימה אותם ההיסטוריוגרפיה בת הזמן? סביר שכן, אפילו אם הדבר לא נעשה בזדון. הרי מקרב אוכלוסיית העוני לא קמו כותבים בראש ובראשונה משום שידם לא השיגה מלכתחילה לשלם בעבור לימוד הכתיבה. ויחידים מקרב שכבות אלה שפרצו 'כלפי מעלה' בחרו בדרך כלל למצוא להם פטרון מקרב התקיפים ולדבוק בו, בעוד הפרינקיפס נתפס כפטרון-העל של האימפריה כולה.

כך או אחרת, לדעת אריסטידס התרבות המדינית הכללית שהתפתחה ברומא מראשית ימיו של משטר הרפובליקה הכירה והוקירה וגם סברה שהנהיגה את העיקרון של הפקדת הממשל בידי הטובים ביותר. ההצלחה בהבטחת השררה נחשבה עמידה במבחן ההוכחה הנדרשת. בכך לא הייתה רומא שונה בהרבה ממה שאריסטידס ידע ולמד מעולמו היווני הישן, שעליו נטה להתרפק לפרקים. משתמע מאריסטידס כי מחוזות ארץ שונים, משהגיעו אל המסקנה כי אכן יתרון לרומאים במלאכת השלטון, חדלו מלהילחם באימפריה הרומית. פעמים אף באה רווחה בעקבות הממשל הרומי לאותם המחוזות ולעתים גם שגשוג.

ההבחנות שעושה אריסטידס במערכות החיים של האימפריה נראות פעמים רבות מושפעות ממעמדו האישי — בן עיר יוונית שדפוסי תרבותה היו מועדפים במידה זו או אחרת בעיני המערכת הקיסרית הגדולה. השלטון הקיסרי פתח כר פעולה חדש ומבטיח לשכבת בעלי האמצעים והיזמה בערים השונות של האימפריה, מה עוד שלהללו קרצה ההזדמנות לזכות באזרחות רומית, שבאמצעותה אפשר להתקרב אל השלטון המרכזי ולתפוס משרות רמות מעלה במערך האימפריאלי. לדעת אריסטידס אפשרויות אלה רק הגבירו בקרב האריסטוקרטיה הפרובינקיאלית את התחושה כי אל להם לייחל לשידוד מערכות, לא כל שכן מהפכה בסדר הרומי הקיים. יתרה מזו, להעדפות אלה מצא אריסטידס הנמקות בדוקות ומלומדות שאותן אף טרח להציג בהמשך דבריו.

לדברי אריסטידס העמידו הרומאים חוקה שאין שנייה לה בקרב המדינות שעליהן למד או שמע. בעבר גרסו שקיימות שלוש צורות של חוקה בלבד. ואולם מתברר כי החוקה הרומית אינה דומה לאף אחת מאלה לפי שהיא מיוזג מוצלח של כל החוקות (שם 90), בבחינת צירוף אופטימלי של כל היתרונות אשר לוקטו בידיים אמונות מכל החוקות.⁷⁷ על פי מתכונת ההיסטוריון פוליביוס, שכבר דן בעצם השאלה (וכבר דנו בה יוונים לפניו מאז אריסטו) של חוקה ממוזגת באמצע המאה השנייה לפסה"נ, אריסטידס גם מפרט ואומר: משבוחנים את העצמה שבידי העם הרי רומא נראית כמו דמוקרטיה לכל דבר; וכאשר מתבוננים בסנט סוברים כי אין חוקה אריסטוקרטית מתוקנת ממנה; וכאשר בוחנים את מוסד הפרינקפס,⁷⁸ מתרשמים כי רומא איננה אלא מונרכיה מושלמת. חכמת שלטון זו שגילו הרומאים איננה מפליאה את אריסטידס, 'כי הרי היחידים אתם, אפשר לומר, היודעים למשול על פי הטבע' (κατα φύσιν; שם 91). לשון זו אינה יכולה להיחשב פליטת קולמוס מקרית מעטו של משכיל יוני גם לא למחמאה סתמית. במכלול התרבותי והרוחני של אריסטידס לשון זו היא תמרור מנחה אל עולם הגותו ואל הערכת המציאות הסובבת אותו. שכן המחשבה היוונית שעליה גדל והתחנך אריסטידס עסקה בשאלה, מי הוא הראוי לאחוז במסורת השררה.

הסדרים מדיניים מעשי אנוש שנראו תמיד שרירותיים נמצאו לא אחת נבחנים בשקלא וטריא היווני. האופנים הגזורים מן ה'טבעי', המעין 'מדעי' בלשון ימינו, נמצאו ראויים לכך שאחרים יפנו להם את מקומם. אפילו אריסטו נמצא מהרהר על כך שמוצא איכותי (εὐγένεια) בזיקה לאומה או לפוליס משמעו 'שנציגיה הקדומים ביותר (של האֶוֶנְיָא) היו המנהיגים הבולטים לעין כול' (רטוריקה א 5, 5). עם זאת היה גם השלטון של הטובים יותר (בעלי המוצא האיכותי) כרוך בהפעלת כוח, דבר שאף הוא שרירותי ברב או במעט. אכן לא על נקלה נמתח גשר בהגותם של בעלי השכלה יוונית בין הניגוד היסודי הזה וההשלמה המבוקרת עמו שבבסיס הסדרי האנוש (νόμος) לבין מה ש'על פי הטבע' (κατα φύσιν). ברם אריסטידס מדמה כי הרומאים הגיעו בתחום זה לצירוף האופטימלי ולכן עתיד הביטוי הפוליטי הרומי

77 למעשה הולך כאן אריסטידס בעקבות דברים שכבר העלה על הכתב 300 שנה לפניו בעניין זה ההיסטוריון פוליביוס, היסטוריה ו 1, 18. מתברר כי משכילים יוונים אף 300 שנה אחרי פוליביוס לא הצליחו להעלות על דעתם גורמים מכריעים יותר לביאור הצלחתה המתמשכת של רומא, שהרי החוקה של רומי הקיסרית, גם בימיהם של הנאורים, רחוקה הייתה מאוד מן החוקה הממוזגת שעל פי משנתו של פוליביוס. אכן האינטלקטואלים (גם היוונים) של ימות הקיסרות מאז טקיטוס (55–120 בקירוב) סברו כי פרינקפס נאור הוא בכל זאת מעין 'הרע במיעוטו' לנוכח החלופה — פירוק, פירוד, תהוו ובהו מלווה שלפד דמים (על סמך ניסיון העבר) של דורות שלמים.

78 אריסטידס שמכוון כאן למוסד הפרינקפס נוקט לשון יוונית (ἐφόρος τε καὶ πρύτανης); אל רומא 90). בדרך כלל הוסבה הלשון אֶפּוֹרוֹס לטריבון של הפֶּלְבֵּס (tribunus plebis) וסמכותו ה־tribunicia potestas. התיבה פריטאניס מבטאת כאן אפוא את הסמכות שמכוח המגיסטרטורה הבכירה והמתמדת שמחזיק בידי הפרינקפס. בצירוף זה אפייני הנואם — וודאי גם שאר המשכילים באימפריה החושבים יוונית — את מהות השררה המרוכזת בידי הקיסר מכוח השיטה של הפרינקפיט.

להאריך ימים יותר מכל הצירופים המדיניים הנודעים מן העבר ההיסטורי המוכר של הארץ הנושבת — האויקומנה (οἰκουμένη).

לקראת סיום דבריו מכריז אריסטידס כי הרומאים הוכיחו 'שהאדמה היא אם כול והמולדת המשותפת של כולם' (שם 100); והוא התכוון בראש ובראשונה למרחביה של האימפריה הרומית, שבה ממלאים הרומאים כמות את התפקיד שנטלו על עצמם, הם אמנם משמשים לכולם מורי דרך. הרומאים אף פתחו לרווחה, גורס אריסטידס, את שערי הארץ הנושבת לפני העמים שהיו מחוץ למעגל התרבות (היווני-הרומי, כי אין בלתי). הרומאים קבעו חוקים משותפים *κοινὸς νόμος*; שם 102) לכול. ומעל לכול (לפי שאריסטידס מביא ציון זה בסוף הפסקה) אפשרו הרומאים נישואים שהכול יכולים ליטול בהם חלק ובכל מקום, והם עושים את הארץ הנושבת כמו משפחה אחת (*ὅσπερ ἕνα οἶκον* שם). גילוי נשגב מזה — ברוח ייחולי אלכסנדר בנישואין ההמוניים בין מקדונים ויוונים עם פרסים, בקטרים ומזרחיים אחרים בשושן בשנת 324 לפסה"נ — לא היה יכול כנראה להעלות בן תרבות יוונית זה אף בדורות של הקיסרות הנאורה.⁷⁹

בעל התרבות היוונית הזה היה אמון לחשוב שמשפחה היא גוף 'טבעי' על פי הטבע ממש, ובתור שכזאת אין בה דריסת רגל לאיבה ולקנאה; ואף באימפריה הרומית הזאת (הנאורה), כמות למשפחה נרחבת, אין מקום לעוינות גם לא מעמדית, על אף ההבדלים של עושר ועוני שרווחים בין פרטיה. וכך מכוח ההתפתחות 'על פי הטבע'; שכן בני המשפחה מתחילתם ירשו בשווה. אלא שה'טבע' הביא לכך שהאחד העצים והאחר רפה וחוזר חלילה, ואין בעצם עובדה זו כדי לחולל שנאה בין בניה. חשיבה במונחים משפחתיים-פטרנליים הייתה רגילה בפי כל מי שחונן על חשיבתו של אריסטו. מכל מקום, מדברי אריסטידס עולה בבירור כי הוא וקהל מאזיניו (שהרי ודאי השתדל לכוון גם אל טעמו) סברו כי ארגון מדיני אורגני מורלי עולה לאין ערוך, במונחים של טובת הכלל, על מערכת מדינית מכנית פורמלית. האימפריה הרומית נצטיירה בעיניו ככזאת, או לפחות שאפה להפוך לכזאת בהנהגתו של פרינקפס נאור.

אריסטידס לא החסיר מנאומו זה גם את נימתו האישית. בן התרבות היוונית העירונית של הקיסרות הוא היה, ודברים לא מעטים ייחד לתיאור כיצד עתה תחת שלטון פרינקפס נאור זה 'הערים היווניות כולן' נישאות אל השגשוג. יתרה מזאת, 'חופי הארץ ופנים היבשת מתמלאים אף הם ערים חדשות' (שם 94), ובכלל דואג הפרינקפס להלנים כאילו היו הוריו מאמציו. אין ספק כי ההקבלה מדברת בעד עצמה. אריסטידס הדגיש עובדה נכונה, שהרי כבר הדריאנוס (קיסר בשנים 117–138), קודמו של אנטונינוס פיוס, עשה רבות כדי להאיץ את מגמת הפיתוח של

79 השוו אריאנוס, אנאבסיס (מסע ההעפלה [של אלכסנדר] ז 6 ואילך. אריאנוס (97–175) היה בן דורו של אריסטידס וכמותו בן התרבות של העיר ההלניסטית בקיסרות. משכילים אלה של דור הקיסרים הנאורים ראו בעין יפה את המהלך הזה של המנצחים, שנוטים הם לצרף אל מנינם מן המנוצחים את המפגינים נאמנות לאימפריה ונכונים להשתלב כיכולתם הכספית גם בשירות האימפריה.

הערים היווניות. אצל הדריאנוס הצטיירה יוון כרגל השנייה שעליה ניצבת האימפריה. עיר שלמה חדשה הסמיך הדריאנוס אל אתונה כדי להאדירה (השער שחיבר בין שני חלקי העיר, הישנה והחדשה, ניצב על תלו עד עצם היום הזה). יורשיו האנטונינים לא הרפו ממגמה זו ועוד הוסיפו עליה.

כידוע לא כל תושבי הפרובינקיות היו הלנים ולא כל יושביהן אימצו את המתכונת של חיי העיר היוונית אם כצורה ואם כתוכן. אדרבא, אוכלוסיית האימפריה הייתה רובה כפרית ולא עירונית. אוכלוסיית הכפרים הייתה מעיקרה של עובדי אדמה למיניהם ואלה שנתלוו לתהליך הייצור של מיני המזון ומוצרי הלוואי החקלאיים. בעיר התרכזו המסחר, האומנויות, המלאכות והייצור על אופניו המגוונים, ואף ההשכלה לענפיה. גם נציגי השלטון העליון בפרובינקיות בחרו לדור בערים. חישובים שונים הראו כי האוכלוסייה העירונית לא עלתה על עשרה אחוזים מכלל אוכלוסיית האימפריה. אף שיחסית גדול היה מספר היישובים בעלי המעמד העירוני והממשל המרכזי אף השתדל להרבותם, לא היה בכך לשנות את העובדה הבסיסית שאוכלוסיית הפרובינקיות הייתה ברובה כפרית. הכפר היה מבחינות רבות, גם תרבותית, דל למדי וחסר בהשוואה לעיר. הקהילה הכפרית בפרובינקיה חסרה לעומת העיר את רוב הסממנים של היסודות הציביליזטוריים החל במורים ובתי ספר ראויים לשמם וכלה בספריות, תאטראות, אודאונים (היכלי שירה ורוח), פלייסטורות וגימנסיונים (מתקנים לתרבות הגוף), ואף בתי מרחץ. גם רפואה מעין ציבורית שמוצאים כמותה בעיר ההלניסטית והרומית טרם הגיעה אל המרחב הכפרי. השלטון האימפריאלי עניין היה לו לעודד התארגנות עירונית שהפיקוח עליה וגביית המסים ממנה היו נוחים, זולים ויעילים לעומת הכפר. השלטון האימפריאלי נמנע מלהעניק לכפר חסדים כגון אלה שהרעיף מדי פעם בפעם על הגופים העירוניים. תהיה הסיבה לכך אשר תהיה, עובדה היא כי בעוד העיר דיברה בעיקר לטינית (במערב) או יוונית (במזרח) המשיכו לדבר במרחבים של הכפר בשפות המקום שמימים ימימה, מאיברית וקלטית (= גלית) במערב עד ארמית, פניקית ועברית במזרח. אריסטידס היה בלא ספק מודע למציאות זו. לכן הוא דיבר רק על כך שהאפשרות קיימת. גם ניכר בו כי הוא הבין היטב שהיכולת והתנאים המסייעים להיחלץ מן הצניעות האפורה של הכפר אל הציביליזציה הצבעונית האימפריאלית העירונית, שבה הוא עצמו השתבח ואותה הוא משבח, לא מזומנת על נקלה אפילו למבקשה.

המציאות האופטימלית כביכול, שאותה הרבה לשבח אריסטידס הייתה לא רק פרי ראייתו האישית. כזו היא עמדה גם לעיניהם של אנשי השכלה ומעש אחרים מבני מעמדו בני התקופה. מכל מקום, מגמת החקיקה הממתנת בתחום משפט האזרח ובן החורין, ובמידת מה גם של העבד, במסגרות השונות של האימפריה לעת ההיא, הייתה ודאי אחת מן הסיבות של הכרה מתרצה זו אצל שכמותם.

מרשימותיו של קיסר פילוסוף, מרקוס אורליוס עניין מיוחד יש אפוא בכתביהם של שליטי האימפריה, אם חיבורים המתארים מאורעות מימי שלטונם ומניסיון חייהם, ואם אוטוביוגרפיות על כל הסובייקטיביות

שלהן. ואולם ככל הידוע, להוציא את הדריאנוס שכתב אוטוביוגרפיה (שלא נשתיירה) קרוב לוודאי פולמוסית, לא נטו יורשיו על כס האימפריה להתמודד עם סוג כתיבה שכזה. הן יש באוטוביוגרפיה בהכרח מריח של מסירת דין וחשבון לציבור (דוגמת 'עלילות אוגוסטוס'). עיקר הנתור בכתובים משל הקיסרים האנטונינים הוא קובץ הרהורים של הקיסר מרקוס אורליוס, ואלה מעיקרם אינם כלל המעש הקיסרי היום-יומי. מרקוס אורליוס ניהל שנים מספר שיח כתוב עם עצמו וכך גם רשם על שער מחברותיו: 'אל עצמי' (τά εἰς ἑαυτόν). ספק אם התכוון שאלה יפורסמו ברבים לפי שלא ערך אותם שום עריכה ספרותית. אלה בעצם הרהורים מזדמנים. הם נשארו כתובים בפסקאות, פעמים במשפטים בודדים, כמו שוודאי עלו באותו רגע במחשבתו. מרקוס אורליוס בעל השכלה פילוסופית היה. ואולם להבדיל מבעלי השכלה פילוסופית אחרים התייחס מרקוס אל הפילוסופיה לא רק כאל מכשיר מסייע לשכלול הגיונותיו, כי אם כאל התכלית בפני עצמה, המקור לשלוות נפשו, המדריך לשיקול דעתו. מכל מקום, לא יומן היסטורי של מעלליו הקיסריים בעשרת השנים האחרונות של חייו העלה על הכתב. האומנם כל כך משניים בחשיבותם נחשבו אלה בעיניו לעומת הגיגיו, מעמיקים ככל שיהיו? דומה כי פעילותו כפרינקפס וקורות האימפריה שעליה היה מופקד ואשר על שלומה ושלמותה שקד וגם נלחם בכל מאודו, נתפסו בעיניו ככורח הנובע מעצם תפקידו הקיסרי. הוא לא ראה באלה פרי שיקול דעת של בן חורין הבוחר מרצון חופשי את מעשיו כדי להעניק טעם לחייו. ואכן התייחסות עניינית אל מאורעות זמנו — מכריעים ככל שהיו — אין למצוא בדבריו אל עצמו. להוציא אזכורים ספורים המסייעים לאתר את זמן הכתיבה ואת מקומה (למשל בראש הספר השלישי הוא רשם שהדברים נכתבו בקרנונטום, בסיס צבאי רומאי על הדנובה במזרח אוסטריה כיום) לא פירט דבר וחצי דבר על הסיבה לשהייתו במקום ששהה ועל שהתחולל בזירת נוכחותו.

אף על פי כן אפשר ללמוד לא מעט מרשימותיו אלה אל עצמו על תמונת עולמו של האיש הפרינקפס, על מקבל ההחלטות של כלל מערכת השלטון האימפריאלי. מתברר כי מרקוס היה מודע היטב לתפקידו הקיסרי וגם לכך שברחבי האימפריה מזכים אותו בכיבודים של אל. מודע היה שמבחינת שאיפות אדם בשר ודם זימנו לו חייו את פסגת האפשר, שאין עוד למעלה ממנה. ברם את האימפריה — זו הממשית שנתגלתה לו מרום עמדתו הקיסרית, שהיא הרקע של 'אל עצמי' — הוא מצא פחות מביטחה לעומת המצטייר ממודל משא השבח של אריסטידס. אף על פי שסגדו לו בעודו בחיים כמו לאל לא עזב הפיכתו את מרקוס והוא נשאר ער לעובדה שאין הוא למעלה מבן תמותה רגיל. אפילו העובדה שהוא פרינקפס טוב ומיטיב אחד הוא הגורל — להיבלע בשכחת הזמן כמו רבים וטובים שקדמו לו וחזקה שיבואו אחריו. אך גם שאלות פשוטות לכאורה למענה ניכר שטרדו את מנוחתו.

מרקוס מרוצה מן העובדה שעל אף מעמדו, סמכויותיו והערצת האלים המלווה אותו הוא מצליח לשמור על מחשבה צלולה ולהשקיף על הסובב אותו בעיניים מפקחות. הוא יודע להשתמש במצב הדברים באופן שהוא ראוי לכך (אל עצמי

ח 43). אכן מעבר לטבע הדומם שוקקים החיים והם כל המון העם הנתון לשררתו; וכיצד אפוא עליו לנהוג בכל אחד מאלה על פי ערכו? נראה שגם שאלה בלתי מפורשת זו העולה מן הדברים 'אל עצמי' לא הייתה הופכת קרדינלית כל כך בעיניו לולא תפיסת העולם הסטואית שאימץ. הרי הדוגלים ברב או במעט בתורה זו התקשו ליישב את דעתם, בין השאר, עם מציאות העבד. הגרסה שנאחזו בה, כי העבד צריך שייתפס כמצב משפטי ולא כטבעי, ספק אם הייתה יכולה לספק אישיות כמו זו של מרקוס אורליוס הפרינקפס הנוטה להגות. שכן מי ידע טוב יותר ממרקוס עצמו שהמשפט הרווח הוא מעשה ידי אדם, וכי במסגרת של האימפריה הרומית הוא, מרקוס, הנהו המוציא והמביא שעל פיו יישק הכול, גם המשפט?

מדבריו אל עצמו עולה כי מרקוס, ככל שהרבה להעמיק בסוגיות ממיין אלה, מצא שלמרות היותו הפרינקפס הכול יכול של האימפריה הוא יותר נשלט מאשר שולט בה. האומנם הסתפק מרקוס במענה הסטואי הדחוק — שעה שהעלה על דעתו את גורלם של המוני האומללים, גברים, נשים וטף חסרי כל מעמד של אדם וההגנה המשפטית המתחייבת מכך באימפריה 'שלו' — שהעבדות היא עניין חיצוני וחסרת ערך לעומת החירות הפנימית. הרי בסופו של דבר היה מודע לכך שהעבדים הם בני אדם כמותו, אשר כבחפץ נוהגים בהם אדונייהם מכוח חוקים שרירים וקיימים באימפריה 'שלו'.⁸⁰ באיזו מידה נהג מרקוס כשבוי למוסכמות ונכנע להן מתגלה גם מהערה שהוסיף המחבר-העורך של הביוגרפיה שלו (חיי מרקוס טו 1).

ההמון הבחין בעובדה שהפרינקפס 'שלהם' (מרקוס אורליוס) אמנם נמצא בגופו באמפיתאטרון כמוהם ובקרבם, אך מעייניו לא עמם ולא בנעשה בזירה שמתחתם; יושב הוא ביציע של הפרינקפס, אך ברוחו רחוק הוא משם וגם מהם. שקוע הוא בכתובים שלפניו אם מעיין בהם ואם כותב הערות בשוליהם. פרינקפס כזה מתברר שלא נשא חן בעיני ההמון. הכיצד זה לא מענגים אותו המראות והקולות שבוקעים מן הזירה כפי שאלה משעשעים ומענגים אותם? וההמון הגיב בהתאם. ואילו מרקוס אורליוס, יש להסיק מן האזכור, קיבל את דינם. ב'אל עצמי' (ו 46) יש הד לצירוף מקרים ממיין זה והוא כותב לעצמו: 'הו, כמה חזיונות האמפיתאטרון והמקומות הדומים לו הם חד-גוניות אחת נצחית בעבור הצופה' (מן הסוג שלו כמובן). אין זאת שהיו לו לזרא מעשי הקטל המתחוללים בזירה. השאלה המתעוררת מיד היא: מדוע אפוא אין הפרינקפס מתנער מכול וכול מן הטורח המשמים הזה וגם מגלה את דעתו זו ברבים? אך מרקוס בעצמו מקדים לשאלה מעיין זו את התשובה. הרהוריו מביאים אותו אל האבחנה, כי בשווה לכך מוצא אתה את עצמך לאורך כל ימי חייך. הרי אשר מעליך ואשר מתחתך — הכול אותו טבע להם ואותו מקור (שם). מרקוס מתגלה כמי שעיוניו לימודוהו כי שינוי של ממש איננו בחזקת האפשר (שם י 27), וכי כל שהיה עד עתה הוא שיהיה גם לעתיד לבוא; וכי החזיונות של ימי הדריאנוס אינם שונים מאלה

80 ניכר שכאשר זומן למרקוס בתפקיד הפרינקפס לפסוק בעניין שבו שרירות הלב של החוק הייתה עלולה לפגוע בעבד, הוא נהג כמי שבעיקרון אוהד את הצד של העבד, שחרורו והבטחת מעמדו בחברה הרומית כבן חורין לכל דבר. ראו דיגסטא 28, 4, 3.

של ימי אנטונינוס פיוס גם לא של פיליפוס אביו של אלכסנדר הגדול, גם של אלכסנדר עצמו — שמלפני כ־500 שנה — וגם של קריסוס המלך, שהקדימם בכ־200 שנה. 'בכל מקום אותו חיזיון; הוא רק מתבצע על ידי אחרים' (שם).

לנוכח עולם המעשה נראה כי מרקוס מצא פעמים הרבה מפלט נפש בתודעת 'קוצר היד' של הפרינקפס אשר פיתח. אף על פי שהוא נערץ כמו אל הן לא במניין האלים ייחשב. בדברים 'אל עצמי' נוקט מרקוס לא אחת את הלשון 'אֵלים' ובאותה מידה בנסיבות דומות הוא גם נוקט את הלשון 'טבע'. דומה לדידו כי שתי הלשונות מאפיינות באחת כוחות העולים על אלה של הפרינקפס מעצם היותו כאחד האדם. חולשה זו מוצאת את ביטוייה לא רק בתחום הכוח הנראה לעין. חולשה זו מעיקרה היא חוסר היכולת שנגזרה על האדם כאשר הוא אדם לדעת את האמת. נובע מכך ממילא, שאף הצדק, ההתאפקות, החסד — כפי שמדמה אותם האדם (גם כשהוא פרינקפס) ומשתדל לנהוג לפיהם — לקויים המה מעצם נגזרתם החסרה. מסקנתו של מרקוס היא שדווקא מודעות זאת עשויה לתרום למידה של מתינות רבה יותר כלפי הזולת (שם ו 63). זוהי ודאי ההכרה שהניעה אותו להימנע מעימותים, גם משרירות לב ומכפיה. אך היא גם הסיטה אותו מדרך המאבק על דברים שהוא כן דימה, לא כל שכן האמין, כי הם יותר מצודקים. הכרתו הפילוסופית הזאת עודדה אותו אפוא שלא לזוּם תיקונים מכריעים במערכות האימפריום שהיו בשליטתו. הפער בין מה שהיה ראוי כי ייעשה לבין המציאות כפי שהוא למד להכירה, נראה לו בלתי ניתן לגישור והרתיע אותו מנקיטת יזמות אפילו לא רדיקליות. מכל מקום, במידה שמרקוס אורליוס נחלץ למאבקים ולמלחמות ממש היו אלה למען הבטחת הקיום כמות שהוא. לפיכך מיעוט העשייה המתקנת של מרקוס בנושאי פנים איננה מצטיירת ברשימותיו כחלק ממאמץ של פרינקפס קנאי לגונן על השיטה הקיימת — של עושר מופלג מול עוני מרוד, של בני חורין מול עבדים, של בעלי אזרחות רומית מול פחותי ערך פרובינקיאלים, של חוסים בצל חוק המדינה מול מופקרים לחסדי מושלים צבאיים (dediticii), של נהנים מזכויות יתר מול צמיתים מס ועוד כהנה וכהנה ניגודים בלתי מתיישבים על נקלה באימפריה המבקשת להיות נאורה. פערים אלה לא נעלמו כלל מעיני מרקוס. רתיעתו מלפעול דומה שנבעה מאיזושהי אבחנה פילוסופית, ולפיה ככל שהוא ייטיב הוא גם ירע בעוד סדרי האנוש מעיקרם לא ישתנו. כותב הוא לעצמו את המשפט הבא ודאי על מנת להתעודד: 'העבר את דרך שארית חייך כאדם אשר הפקיד בידי האלים בלב שלם את כל ענייניו ולא עשה את עצמו לא רודן גם לא עבד של זולתו' (אל עצמי ד 34). אכן רִזִיגְטוֹר אפילו מחשבותיו יפות לא יהפוך לרפורמטור.

העמדת הפרינקפס האחרון של האנטונינים דווקא הפילוסוף על כס הקיסרות, הפרינקפס מרקוס אורליוס, הוא שניתק בפועל את שרשרת האימוצים למען העמדת הפרינקפס המבטיח. שרשרת זו כבר עמדה אז בעינה דורות אחדים. מרקוס אורליוס מצטייר מלכתחילה כדוחף את בנו קומודוס אל השררה העליונה. הן בן חמש שנים בלבד היה קומודוס בנו כאשר הכתיר אותו בתואר קיסר (Caesar). האומנם כבר אז גילה בבנו זה את מיטב התכונות התרומיות

הראויות לפרניקפס לעתיד? דומה כי ההפך היה הנכון. מרקוס היה נכון דיו כדי להבחין בעוד מועד כי בנו רחוק מלהיות הבחירה הרצויה מבחינת האימפריה לתפקיד הקיסר. האומנם ראיית הדברים שאימץ בעקבות הגותו הביאה אותו להתעלם מעצם הנוהל שהביא גם אותו אל השררה העליונה?

הפרניקפס נרווה יצר את התקדים; הוא אימץ לבן מצביא רב פעלים במיטב שנותיו, את טריאנוס, כדי להועידו לקיסר. התקדים התגלה עד עתה כעומד בהצלחה במבחן העתים של האימפריה. כך אימץ טריאנוס את הדריאנוס; הדריאנוס אימץ את אנטונינוס פיוס; ואנטונינוס פיוס אימץ את מרקוס אורליוס. באופן זה באו בזה אחר זה אל השררה העליונה אישים שעל פי הנוהל שהתקבל משכו את יתרונם אמנם לא מייחוס אבות, כמו היוליר-קלאודים, אלא משיטת בחירה שהוכיחה את עצמה כטובה ממנה לאיתור הפרניקפס הרצוי לאימפריה.

הפרניקפס מאז תחילת המאה השנייה נמצא בבחינת נבחר מקרב מועמדות רחבה ביותר. זו הייתה בפעם הראשונה בכלל מאז נכון משטר הפרניקפס בידי אוגוסטוס שהפרניקפס על פי שיטת הבחירה החדשה ביקש פחות לנוח על זרי הדפנה של ייחוסו ויותר להוכיח קבל רומא והעולם שבחירתו לא הייתה בחזקת טעות אלא הטובה האפשרית מכולן. לא מקרה הוא שהסנט הכריז על טריאנוס בעקבות מעלליו כעל הפרניקפס הטוב מכולם, המצוין (optimus princeps). מרקוס נהג אפוא מתחילת דרכו בשררה העליונה כמתעלם מן העיקרון של אימוץ הקיסר הבא מקרב המצביאים הבכירים ביותר; וזאת לאחר שהעיקרון עמד בהצלחה שאין למעלה ממנה 60 שנה ויותר גם במבחן הפוליטי הפנימי ברומא וגם במבחן החיצוני, יחסיה השוטפים של רומא עם שכניה. מספרם של המועמדים בפועל לשררה העליונה הזאת — מפקדי הגייסות הבכירים — לא עלה בדרך כלל בהרבה על תריסר. הנורמה הרווחת הזאת רק הוסיפה אתגר לאישים אלה והאחרים שביקשו לחקותם לרצות להצטיין, לפי שאפשר כי הוא יהיה זה שלבסוף ימצא את שרביט הקיסר בתרמילו.

מהלך זה של מרקוס (הכתרת בנו לקיסר) בשנת 166, חמש שנים מאז התנשא בעצמו לפרניקפס, לא השאיר שום ספקות בדבר כוונותיו בעתיד. עם זאת צעדו זה לא עורר התנגדות ברורה או מחאה של ממש בקרב בני העלייה שלהם הייתה יכולה להיות נגיעה אפשרית לעניין. במקורות שלרשותנו אין שומעים על סנטורים מופתעים, בלשון המעטה, או מביעים בגלוי התנגדות בהקשר הזה. ואם נמצאו מי שבכל זאת העזו לשאול או להשיג, ודאי נאמר להם כי הלך מרקוס בעקבות אבי שיטת הפרניקפס, מכונן המשטר אוגוסטוס. הרי הוא טיפח בגלוי את שני בניה הצעירים של בתו יוליה, את לוקיוס ואת גאיוס, לתכלית השררה העליונה. כמותו נהג גם אספסיאנוס. אם המשיגים הסתפקו במענה מעין זה ונחה מעתה דעתם — אין לדעת מן העדויות שלרשותנו.

ברם דרך חדשה-ישנה זו של העמדת הפרניקפס הבא על האימפריה גררה בהכרח גם שאלות שנשנתכחו בינתיים מן הציבוריות הרומית המקורבת לשררה. שוב העלו פליאות אם אמנם הפרניקפס (principatus) והמלכות (regnum) עתידים להיות מעתה ואילך דבר אחד. הכול הבינו כי הולך ותם פרק חיובי בתולדות האימפריים

הרומי. בהכרח אף תהו אם טומן בחובו העתיד תקופת אימפריום טובה מקודמתה בעקבות השינוי האנוכי שמחולל מרקוס אורליוס. מכל מקום, קולם של אלה לא נשמע ברמה גם לאחר שנתברר כי הנער קומודוס (אחיו הצעיר שהוכתר יחד עמו נפטר בטרם עטה טוגה של גבר) איננו מגלה כלל סימני היכר של מי שראוי לשמש פרינקפס ובוודאי לא *optimus*. הסובבים את בנו, יורשו בעתיד, של מרקוס התקשו לגלות בו סימנים של תבונת לומדים בכוח ובפועל ועוד קשה מכול — קווי אופי יסודיים שהולמים פרינקפס נאור, אפילו מצוי. שתיקתם אינה חייבת להתפרש כתמיכה חסרת סייגים במהלך הרה גורל זה של מרקוס. אף הדממה השוררת בעניין זה בעדויות שברשותנו איננה העדות המכרעת לכך. לא מן הנמנע הוא שהתקסרותו של אווידיוס קסיוס בשנת 175 שאבה יותר משמץ של הנעה מהכנותיו של מרקוס להועיד את קומודוס הבלתי ראוי להיות הפרינקפס הבא.

בחיבורו ההיסטורי, הפותח בשלפי הקיסרות של מרקוס אורליוס, מצא הרודיאנוס, בן התקופה (נולד בשנת 178 קרוב לוודאי), לנכון להביא את דברי מרקוס על ערש דווי. מתברר שהוא העלה את השאלה של יורש השלטון, ואמנם זו הייתה השאלה האחת והיחידה שבה דן מרקוס לפני נאמניו וידידיו בצוואת חייו האחרונה (הרודיאנוס 4, 1–8). מרקוס דיבר עתה (קרוב לוודאי כמו שלא דיבר לפני כן) באוזניהם לא על העקרונות שהדריכו את חייו גם לא על התאוריות הפילוסופיות שאימץ. הוא הציג לפנייהם את בנו קומודוס בן ה-19 ותבע מהם במפגיע להחזיר לו טובה כנגד טובה — הרי הוא כל ימי חייו לא פסק מלהתאמץ בעבורם ולעשות למענם. עתה הגיעה השעה שיחזירו לו באותו מטבע; אלא שלא עוד לו אישית כי אם לבנו קומודוס. כך, מכוח אותה הדדיות צרה ואנוכית שדבר אינו עומד מעבר לה ובוודאי שלא טובת האימפריה, הוא תבע מהם לתמוך עכשיו בקומודוס בנו בכל כוחם כדי שייכון היטב בשררה העליונה. הדברים נאמרו בפשטות רומאית של דבר תמורת דבר — *quid pro quo* — שמימים ימימה. זו גם הייתה, מסתבר, תמצית האתיקה שהנחתה את יחסי האריסטוקרטיה הרומית בינה לבין עצמה. מרקוס דיבר והם עמדו במבחן התמורה. הם תמכו במינויו של קומודוס. אם היו למישהו מן הסנטורים ספקות בדבר הנכונות שבקבלת קומודוס לקיסר עליהם ועל האימפריום, הוא מצא את עצמו בעקבות פנייתו של מרקוס אל מצפונו הרומאי כבול עוד יותר לבקשה זו. מרקוס יכול לפרש את שתיקתם עכשיו כהסכמתם האילמת בת תריסר השנים לפחות. הרי קומודוס בן ה-19 כבר הועלה, כאמור, כשהוא בן חמש למעלת קיסר, וסמכות של טריבון העניק לו אביו כבר בחורף שנת 176; מרקוס הרעיף עליו בלי כל הצדקה מעשית, כפי שידעו הכול, מאז חודש נובמבר 176 אף את התואר אימפרטור סרמטיקוס, *Sarmaticus* (מי שניצח כביכול בראש צבאותיו את ה־סרמטים), ואת התואר אוגוסטוס העניק לו כבר בשנת 177. בכך השווה להלכה את מעמדו של קומודוס אל זה שלו עצמו, של הפרינקפס. למעלה מזה, בטרם עשה קומודוס מעשה אחד שיש עמו גילוי של יכולת קיסרית הידר אותו הסנט בלחץ אביו, כמובן מאליו, בתואר הרם 'אבי המולדת' — *pater patriae* (אף זאת כבר בשנת 177).

מרקוס ידע את האמת לאמתה — כדי להחזיק בשררה העליונה יהיה קומודוס זקוק לתמיכתם האיתנה והמתמדת של ידידי אביו וגם לעצתם המדריכה. ואולם הוא ידע גם כי בנו קומודוס איננו כלל מן הקלים לקבל עצה והדרכה. מרקוס בדבריו האחרונים הטיל אפוא את מלוא האחריות גם בעניין הזה על ידידיו. הרי אמר להם שבנו קומודוס אם אך יודרך כיאות על ידם הוא יהיה להם לפרינקפס הטוב מכולם (princeps optimus; הרודיאנוס א' 4, 6, וביוונית ביחסת אקוטיבוס: ἄριστον βασιλεύα; מרקוס עשה אפוא את ידידיו לאחראים גם לכישלון שעתיד לנחול קומודוס בנו.

האומנם האמין מרקוס אורליוס כי כל נטל ההוכחה יהיה מוטל על ידידיו ובנו קומודוס כפי שרק הוא מכירו ייצא נקי מלפני שר ההיסטוריה? או שמא בחר להכריז כך על הצטדקותו האחרונה על מעשהו השרירותי הזה אשר נעל בתולדות האימפריה הרומית כלשונו של דיו קסיוס פרק של זהב ופתח פרק נחות ממנו בהרבה, את פרק הברזל?⁸¹

מרקוס בחר אפוא לנהוג בנושא העברת השררה העליונה לא כפילוסוף כלל. הוא התגלה כאחד האדם מן המצויים ביותר אשר חושו האבהי הנחהו, בעוד כל כושרו ההגותי נרתם להמציא את הנימוקים הנראים מצדיקים ביותר את ההכרעה שבאה מן הרגשות הקמאיים של הלב. השכלתו הפילוסופית לא עמדה לו מול חולשת האנוש הטבעית, זו שרבים סבורים כי היא כן עמדה לו כשליט האימפריום רומנוס כל ימי שרתו.

דומה כי דווקא חולשת האנוש שבו עוררה את ההמונים ברומא להעריצו, וביום מותו לא נטו לבכותו מעשה מת. בטוחים היו שקיסר כמותו 'הושאל מן האלים וכי אל האלים הוא חוזר': ab diis commodatus ad deos redisset (חיי מרקוס יז 2). ואולם באותה מידה ודאי שאלו אחרים ביום מותו משהו כמו — והאימפריום מה יהא עליו. במוקדי הכוח וההכרעה מיאנו לראות את הנולד. משפטו של דיו קסיוס הוא אך לשון אחרת למצב הדברים שבו שום כוח מקרב בעלי היכולת להתערב, אם לא להכריע, לא התייצב בעמדת אחריות להבטחת חוסנו של האימפריום. האדישות שהללו נקטו הייתה בעצם מין הבעה של אי-אמון לאימפריום דווקא בשעת מבחנו הגדול. על דרך זו נמצאו הרומאים ביום ההוא מסמנים בדיעבד כמו ידיהם את הכיוון לקראת שקיעתו של האימפריום רומנוס במתכונת הפרינקפט ואת ראשית התמורות כבדות המשקל שעתידות לשנותו לבלי הכר.

בדרכו שלו המחבר-העורך של ההיסטוריה אוגוסטה אכן מביא את ההשגות האלה לסוגיהן, ויותר משהן מובאות במפורש הוא מביאן בין השיטין של הביורגרפיות שלפנינו.

81 דימוי זה של ההיסטוריון דיו קסיוס מדבר בעד עצמו. בנימה אישית כמעט הוא סיים את דיונו בקיסרות הרומית של ימי מרקוס אורליוס בהוסיפו כי הוא, דיו קסיוס, אפילו מעריך אותו. ואולם מרקוס — דבר אחד מנע ממנו להיות מאושר בתכלית והוא בנו; הבן אשר טיפחו וחינוכו בדרכים הטובות ביותר ולבסוף הנחילו אך אכזבות. ואכן בנו קומודוס דרדר את האימפריה 'מקיסרות של זהב אל זו של ברזל, ואף הוא מחליד' (שם עב 36, 4).